Norrlanda kyrka

Karaktärisering 2022

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

Gotlands Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2025/160161.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning 4
Bakgrund 4
Syfte 4
Metod 4
Visby stifts kyrkor 5
Omgivningar 7
Norrlanda socken 7
Kyrkomiljön 7
Kyrkogården 8
Kyrkogårdens huvuddrag 8
Historik 11
Nulägesbeskrivning 14
Kyrkobyggnaden 31
Kyrkans huvuddrag 31
Byggnadshistorik 37
Nulägesbeskrivning 42
Restaureringar 105
Arkeologi 109
Arkeologiska undersökningar 110
Övrigt 110
Värdering 110
Allmänt 110
Bruksvärden 112
Kyrkobyggnaden 113
Kyrkans inventarier 114
Kyrkogården 114
Händelselista Norrlanda kyrka 116
Lagskydd 120
Källor och litteratur 122
Otryckta källor 122
Tryckta källor 122
Kartor 122

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024**.**

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

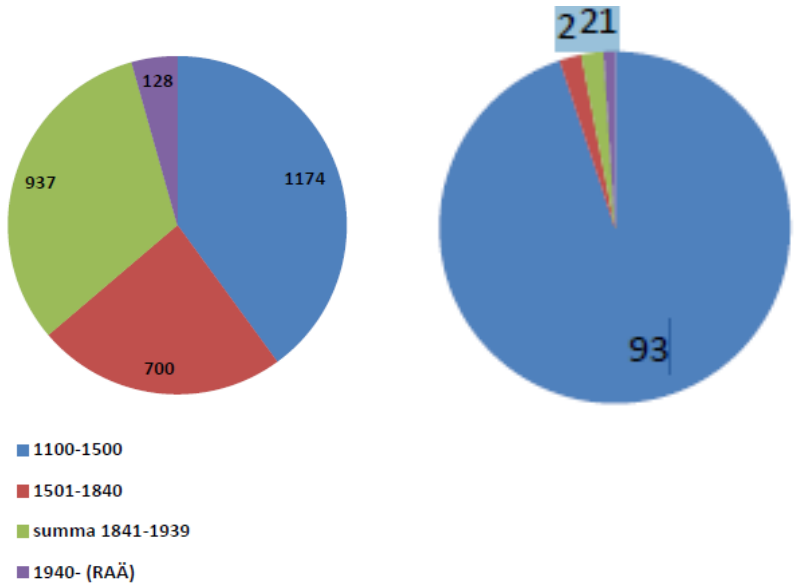
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altaruppsatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Norrlanda socken

Norrlanda kyrka ingår i Norra Gotlands pastorat. Den är belägen östra Gotland, ca 36 km från Visby. 2021 var invånarantalet i socken 118 personer.

Kyrkomiljön

Norrlanda kyrkogård är belägen centralt i socknen, på gränsen mellan skogsområdena i öster och öppet landskap i väster. Marken sluttar svagt mot väster ned mot forna myrområden, sluttningen är märkbar på kyrkogården.

Söder om kyrkan ligger den gamla skolan. På platsen låg tidigare en prästgård vilken ännu fanns kvar 1694. Vid ingången till den tidigare skoltomten finns en i senare tid uppförd stiglucka, rekonstruerad efter en stiglucka som togs bort 1899.

Öster om kyrkogården ligger den tidigare lärarbostaden och en gammal fruktträdgård. Norr om kyrkogården finns en mindre ”förgård”, gräsbevuxen med ett äldre lärkträd. Invid landsvägen står en tidigare likvagnsbod. Väster om kyrkogården utbreder sig gammal ängs- och betesmark. Den norra ingången utgör huvudentré.

Norrlanda kyrkomiljö fotograferad ovan, från öster 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

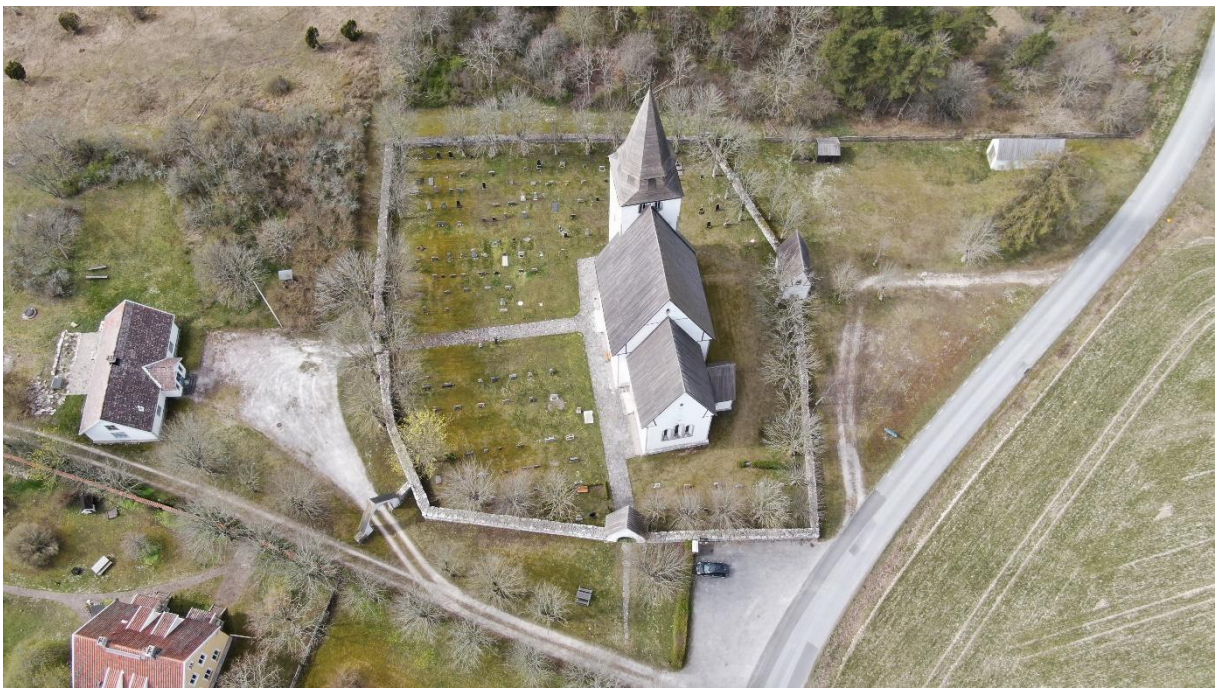
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

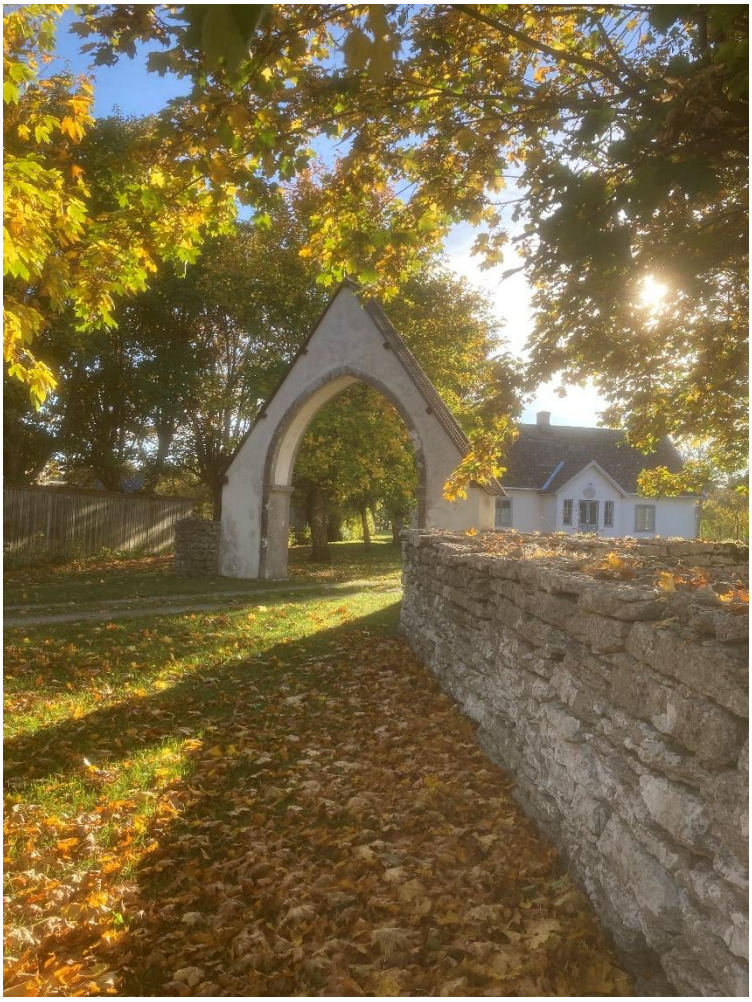
Norrlanda kyrkogård tillhör Gotlands mindre kyrkogårdar och har i princip bevarat sin medeltida utsträckning. Kyrkogården omges av stenmurar med ålderdomliga drag och en trädkrans. I öster och norr finns medeltida stigluckor, varav den i norr är ovanlig med dubbla ingångar och vindsutrymme. De synliga gravarna på kyrkogården är framför allt koncentrerade söder och väster om kyrkan.

Norrlanda kyrka fotograferad ovan, från söder 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

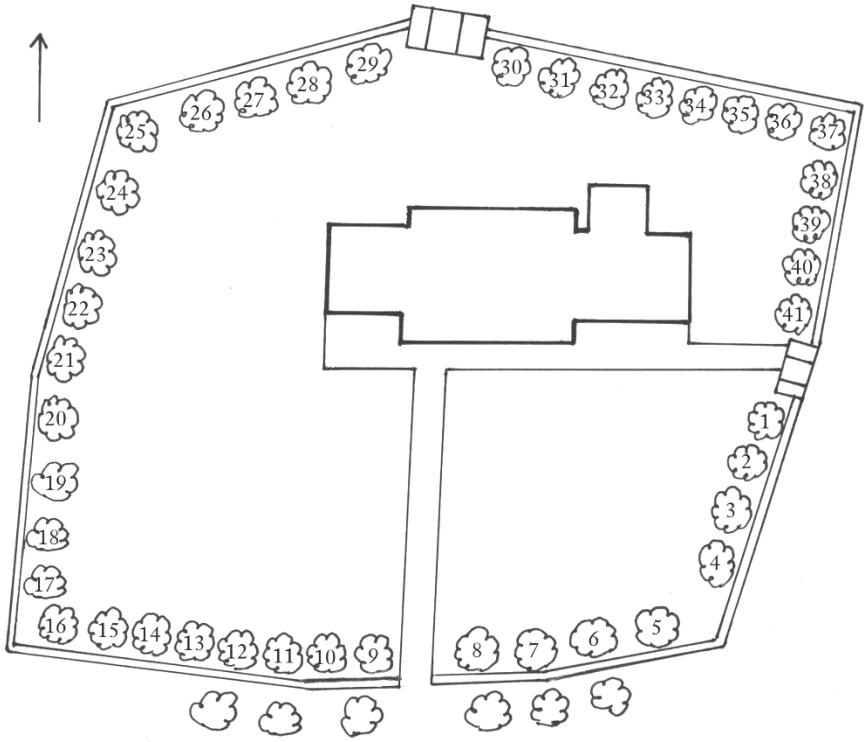
Norrlanda kyrkogård fotograferad ovan, från öster 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

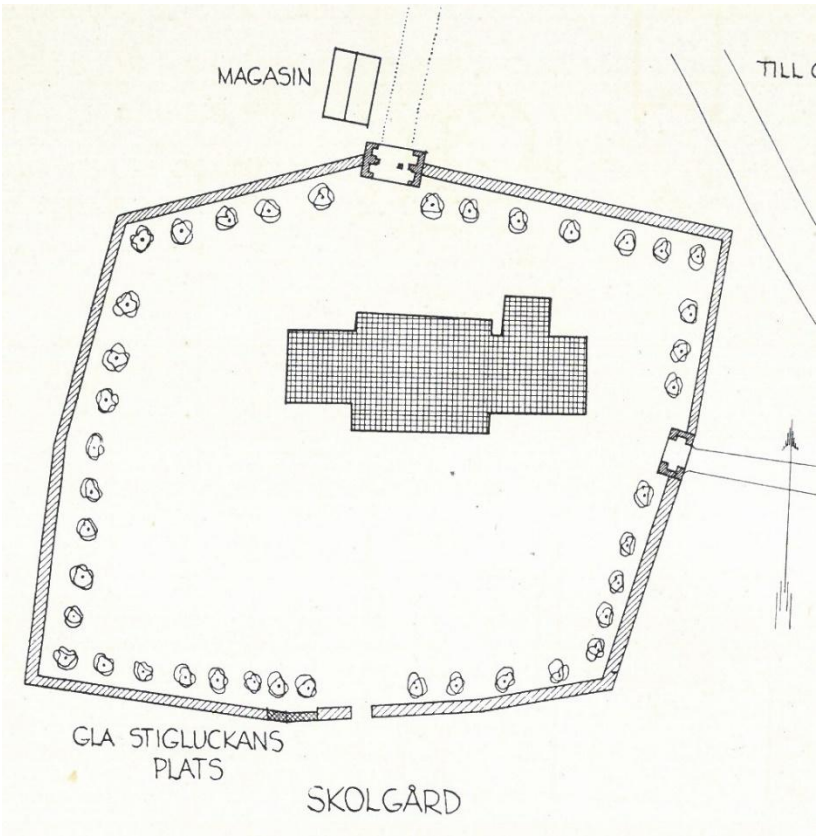
Stiglucka vid infartsvägen till den plats där den medeltida prästgården låg. Den ursprungliga stigluckan vilken stod på samma plats, revs ned 1899. En ny stiglucka uppfördes 1971. Foto ES 2022.

Norr om kyrkan finns ett grönområde med enstaka trädplanteringar. Här finns en liten bod med WC. Vid vägen ligger en tidigare likvagnsbod. Foto ES 2022.

Norrlanda kyrka. Situationsplan 2010, reviderad 2021.

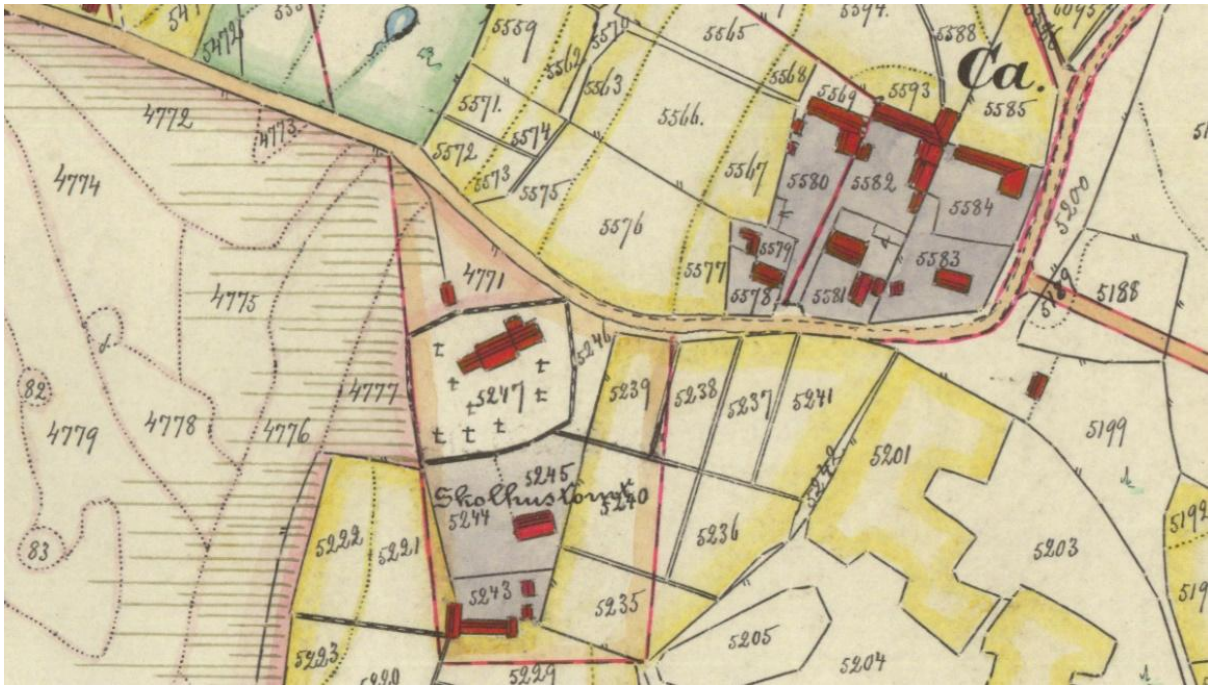
Norrlanda kyrka. Situationsplan upprättad under 1930-talet. Sveriges kyrkor 1947.

Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att kyrkan omges av åkermarker i väster, söder och öster. I norr ligger betes- och skogsmarker. Laga skiftes karta från 1896 visar kyrkogårdens planform som gäller än idag. Söder om kyrkogården ligger en skolhusbyggnad och utanför den norra muren låg ett sockenmagasin. Det flyttades till gården Bjärs i Norrlanda.

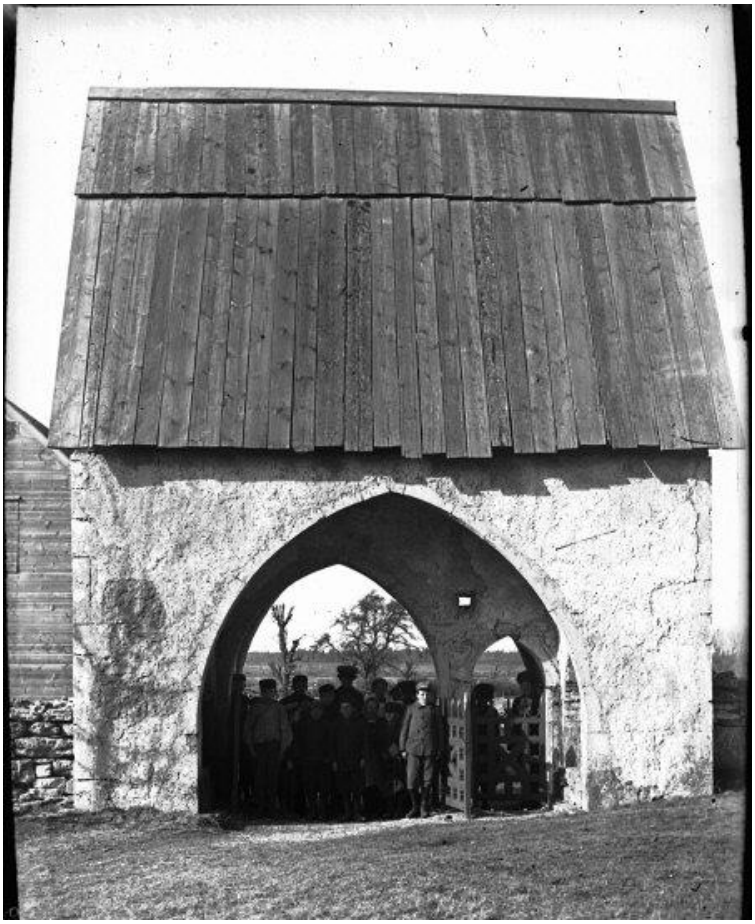
Skattläggningskarta 1752.

Laga skiftes karta 1896 visar att kyrkogården hade samma omfattning vid denna tid som idag.

Norrlanda kyrka fotograferad från sydost omkring 1890. Till höger syns den östra stigluckan och till vänster stigluckan som ledde in till skolhustomten där en tidigare medeltida prästgård legat. Stigluckan revs 1899. Kyrkogården omges av en trädkrans med äldre och yngre träd. Gotlands Museums arkiv.

Den norra stigluckan fotograferad från söder. Foto Einar Erici 1916. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den norra stigluckan. Till höger syns sockenmagasinet som idag är borta. Foto Berit Wallenberg 1928. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den östra stigluckan fotograferad från väster. Foto Einar Erici 1916. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Den södra delen av kyrkogården. Foto Alfred Edle 1940. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården har en kvadratliknande asymmetrisk planform, där ingen sida är helt rak utan buktar ut i mittpartierna, mer likt en ellips. Kyrkogårdens utsträckning kan mer eller mindre vara den ursprungliga. De kallmurade kalkstensmurarna är delvis oregelbundet lagda. I väster är muren mycket kraftig med en bredd på 120 cm. I söder, väster om ingången, uppvisar muren en oregelbundenhet som anger var den sydliga ingången tidigare var belägen. Utanför den västra muren finns ett stegskjul.

Det finns medeltida stigluckor med tjärade faltak i norr och i öster. Den norra stigluckan är ovanligt utformad, med invändiga sittnischer och dubbla valvbågar för kör- och gångpassage. Ända tills 1890-talet användes endast gångpassagen, medan den större var tillsluten med av stora bräddörrar. Östra stigluckan kallas av gammalt för ”likporten”. Före 1890-talet fördes alltid kistorna in denna väg. Båda luckorna är försedda med dubbla trägrindar.

Gångarna, som är belagda med kalkstensflis, leder från de östra och södra ingångarna längs med kyrkans södra fasad. Kyrkogården lyses upp med armaturer på belysningsstolpar, vilka är utplacerade över hela kyrkogården, och fasaderna belyses med spotlights.

Kyrkogården omges av en trädkrans bestående av äldre hamlad tysklönn, (nr 1, 9-10, 13, 22, 36, 37, 41), äldre hamlad ask (nr 2, 6, 8, 12, 14-21, 23-35, 38) och äldre hamlad skogslönn (nr 3-5, 7, 11, 39-40). Solitära träd saknas. Alldeles utanför den södra muren finns en trädrad av sex äldre hamlade askar. (Se situationsbild s. 10).

De äldsta gravarna och de mest varierande gravvårdarna, återfinns sydväst och söder om kyrkan. Området norr om kyrkan saknar synliga gravar. En askgravlund anlades 2011 vid den östra ingången till kyrkogården.

Alldeles öster om kyrkogården leder en väg in mot den plats där den medeltida prästgården låg. En stiglucka som tidigare ledde in till den medeltida prästgården uppfördes 1971 på ursprunglig plats av bevarade delar till port av motsvarande utseende som revs 1899.

Nordväst om kyrkogården står en likvagnsbod av kalksten, putsad och vitkalkad, med tak av tjärade bräder och en dubbelport i södra gaveln. Vid den östra väggen står två äldre gravhällar uppresta.

Norrlanda kyrka fotograferad från nordost. Närmast syns den norra mursträckningen och trädkransen som omger kyrkogården. Foto ES 2022.

I muren är stenarna av ojämn storlek med många större stenar i den nedre delen vilket visar att muren har en hög ålder. Den norra mursträckningen fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den västra murs träckningen fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Den södra murs träckningen med en öppen ingång fotograferad från söder. Tidigare fanns även en stiglucka vid den södra murs träckningen. Den låg en liten bit väster om nuvarande öppning. Foto ES 2021.

Den sydöstra mursträckningen som rundar av mot öster. I fondens syns stigluckan som leder in till det tidigare skolhuset där en gång en trolig medeltida prästgård legat. Foto ES 2022.

Omlagt parti av muren där den södra stigluckan har legat. Foto ES 2022.

Den östra mursträckningen fotograferad från söder. Invid stigluckan ligger en askgravlund. Foto ES 2022.

Den nordöstra mursträckningen fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Den norra stigluckan med två ingångsportaler och sittnischer, fotograferad från norr. Både den norra och östra stigluckan har grönmålade grindar i trä. Foto ES 2022.

Den norra stigluckan fotograferad från söder respektive öster. Över stigluckan finns ett utrymme. Foto ES 2022.

Den östra stigluckan fotograferad från öster respektive väster. Foto ES 2022.

Ingång i den södra mursträckningen. I fonden syns skolbyggnaden. Tidigare fanns en stiglucka som låg något längre åt väster (till höger i bilden) som ledde in till den medeltida prästgården. Foto ES 2021.

Från ingången i söder leder en gång belagd med kalkstensflis från skoltomten fram till långhusportalen. Foto ES 2022.

Från den östra stigluckan leden en gång belagd med kalkstensflis fram till kyrkan. Foto från öster, ES 2022.

Gång belagd med kalkstensflis söder om kyrkan. Foto ES 2022.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2022.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den sydvästra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den sydöstra delen av kyrkogården med askgravlunden i fonden vid ingången. Foto ES 2022.

Den sydvästra delen av kyrkogården med många högresta äldre gravvårdar. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Här saknas synliga gravar. Foto ES 2021.

Gravvårdar uppställda vid den norra muren. Foto ES 2021.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Askgravlund omgiven av buxbom anlagd 2011. Foto ES 2022.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Grupp av gravar i svart granit. grusgrav omgiven av stenram. Tidstypiska gravvårdar och en av de få grusgravarna på kyrkogården. Utpekade som kulturhistoriskt värdefulla genom sin utformning. Foto ES 2022.

Slät liggande kalkstenshäll från 1985. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin personhistoria. Gustaf Larsson var en av Gotlands största kulturpersonligheter. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten från 1852. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i sandsten från 1878. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten från 1925. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i röd kalksten från 1878. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten från 1865. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Tidigare likvagnsbod norr om kyrkan. Foto ES 2021.

Mot boden står två äldre medeltida gravhällar uppresta. Den vänstra hällen är en del av en större häll som höggs i två delar och har tidigare använts som trampstenar vid de båda sydportalerna. Den högra hällen har stått lutad mot kyrkogårdsmuren. Foto ES 2022.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Bland de gotländska kyrkorna utmärker sig Norrlanda nog mest dels för sina stigluckor, särskilt den tvådelade, norra, dels för sin rikt skulpterade och stora höggotiska långhusportal. Till detta kan tveklöst även läggas den bevarade senmedeltida orgel som nu finns på Historiska Museet i Stockholm. Andra utmärkande saker är att kor och långhus är bra exempel på den gotländska gotiska framtoningen med sin ännu bevarade takresning, samt kyrkorummets målningar och valvkonsoler. Konsolerna avbildar uttrycksfulla ansiktsmasker och målningarna, utförd av den på Gotland visserligen vanligt förekommande ”Passionsmästaren” har i denna kyrka aldrig varit överkalkade. Inredningen har en sammanhållen nygotisk karaktär från 1800-talets slut. Bevarade föremål på museer visar vilken rikt målad inredning kyrkan hade tidigare. En olycka som kyrkan dock förskonades från var den dramatiska eldsvåda som vid okänt tillfälle drabbade vind och torn men skonade kyrkorummet. Norra sidans sockel visar skador som måste uppstått när taket rasat ner åt det hållet. Hade det istället fallit åt söder skulle med stor sannolikhet de södra portalernas reliefer varit betydligt mer fragmentariskt bevarade och kanske hade även kyrkorummet drabbats. Tornet uppvisar ovanligt placerade muröppningar vars syfte delvis är svårt att uttolka. Tornhuven uppvisar den för Gotlands kyrkor så specifika formen med ljudgluggar under ett utskjutande skärmtak. Utformningen beror sannolikt på att socknens bebyggelse i denna skogrika trakt hade vuxit och blivit mer utspridd och att klockorna skulle höras bättre, inte minst mot kusten öster om kyrkan. Den ännu bevarade klockan från omkring 1250 är sannolikt landets största 1200-talsklocka.

Kyrkan från nordöst. Foto JL 2022.

Kyrkan från sydväst. Foto JL 2022.

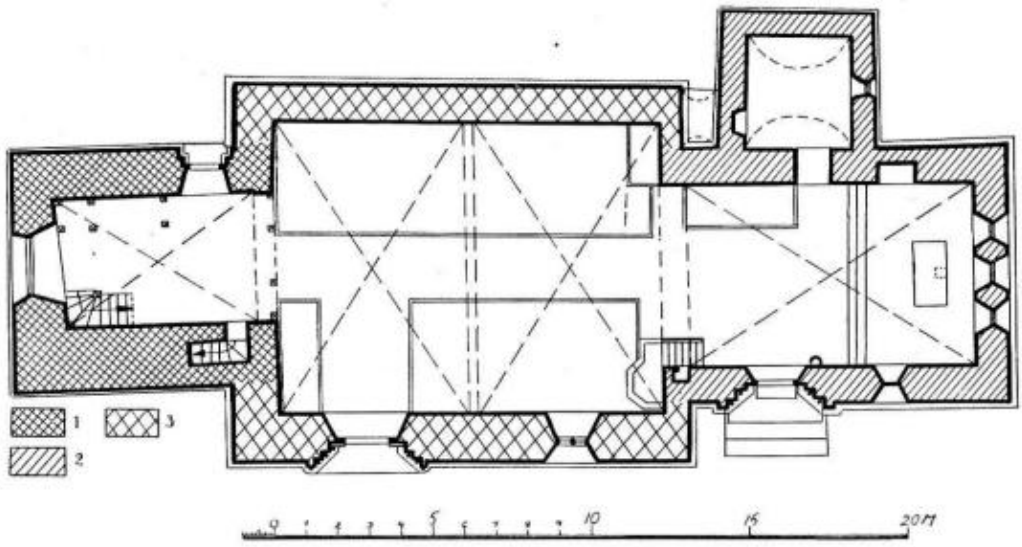
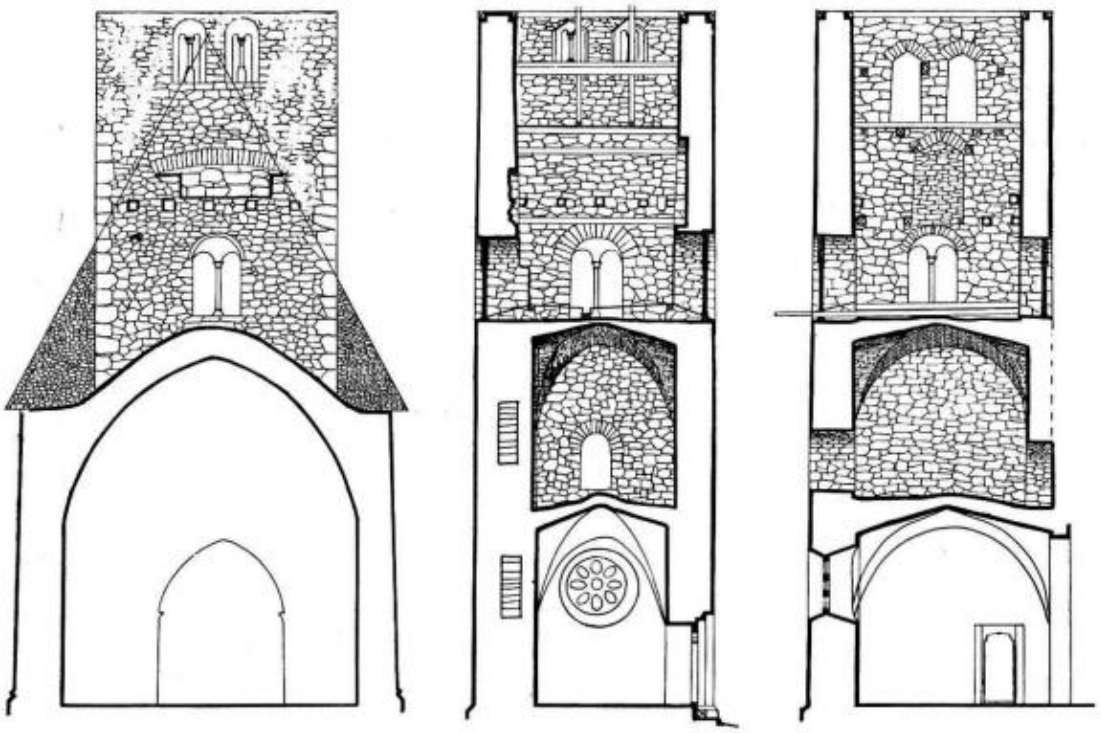

Fig. 127. Plan. Skala 1: 300.
Grundriss der Kirche. Plan of the church.

Sektion gen. långhus intill västmuren.

Sektion gen. torn mot s.

Sektion genom torn mot n.

Kyrkans plan samt tornets östfasad och sektioner genom tornet mot väster och norr. Uppmätningar efter Sveriges Kyrkor volym 61, Gotland band IV:1 (1947). Byggnadsperioderna i planen syftar på 1: 1200-talets början, - 2: 1200-talets slut eller omkring 1300, - 3: 1300-talets mitt. Efter uppmätningen har läktaren rivits, orgel placerats i långhusets nordvästra hörn och en skärmvägg har byggts i ringkammarens västra del.

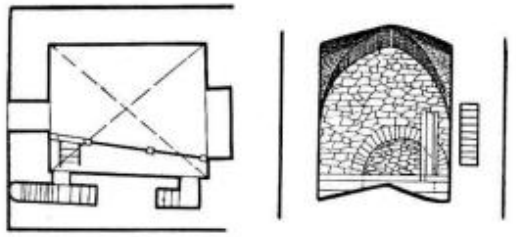

Fig. 129. Plan och tvärsnitt mot ö. av tornrum. Skala 1: 300.
Grundriss und Querschnitt gegen O. eines Turmzimmers. Plan and section towards the E. of a tower-room.

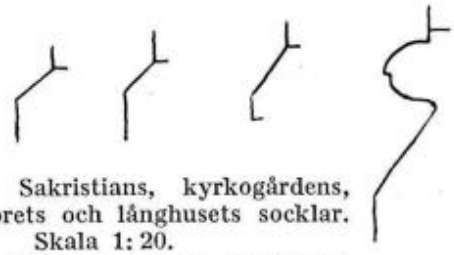

Fig. 130. Sakristians, kyrkogårdens, tornets, korets och långhusets socklar. Skala 1: 20.
Sockel der Sakristei, des Friedhofs, des Turmes, des Chores und des Langhauses. Socles of the sacristy, of the churchyard, of the tower, of choir and of the nave.

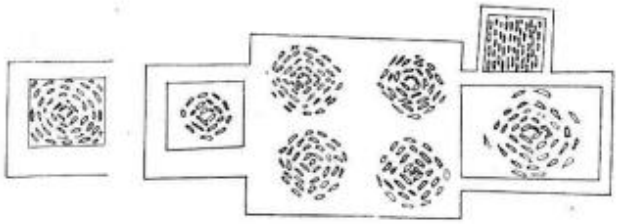

Fig. 131. Valvplan. Skala 1: 600.
Gewölbeschema. Vault scheme.

Fig. 132. Längdsnitt mot s. Skala 1: 300.
Längenschnitt gegen S. Longitudinal section towards the S.

Plan och sektion av tornets första övervåning, sockelprofiler, valvplan och längdsektion av kyrka mot söder. Uppmätningar av efter Sveriges Kyrkor volym 61, Gotland band IV:1 (1947).

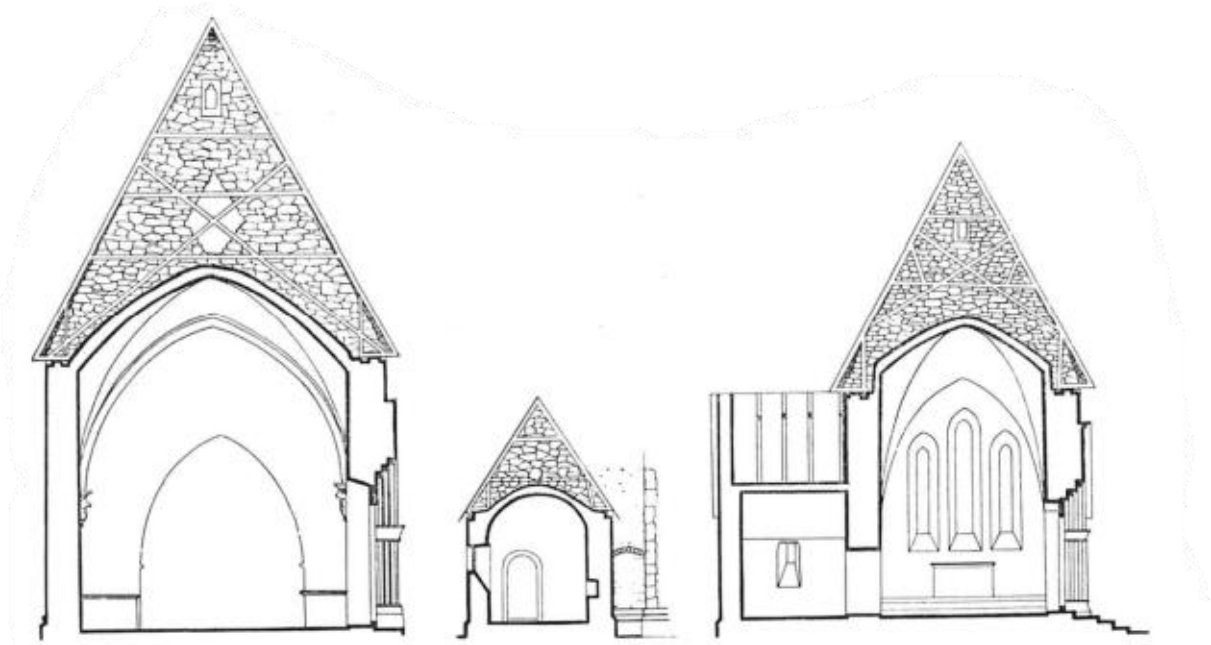

Fig. 140. Tvärsnitt genom långhus mot ö., genom sakristia mot s. och genom kor och sakristia mot ö. Skala 1: 300.

Tvärsektion av långhuset mot öster, sakristian mot söder och koret med sakristian mot öster. Uppmätningar efter Sveriges Kyrkor volym 61, Gotland band IV:1 (1947).

Långhusets och tornets nedre del från nordväst. Foto Olof Sörling ca 1885-90, ATA.

Byggnadshistorik

Kyrkan uppvisar den på Gotland inte ovanliga profil där ett äldre och lågt romanskt torn står kvar i väster medan kor och långhus är gotiska med hög takresning. Tornets oregelbundet placerade ljudgluggar visar dock att det har en mer komplicerad byggnadshistoria än som annars är vanligt. Om dess äldre byggnadshistoria är inte mycket känt. Det är inte orimligt att anta att den första kyrkliga etableringen var i form av en träkyrka, oavsett om den var tänkt som en permanent träkyrka eller som provisorium i väntan på en större anläggning. Under 1100-talet eller omkring 1200 byggdes en stenkyrka. Kanske kan ett nedtecknat årtal 1169 syfta på någon del av denna. Den ger sig tillkänna på några vis. Kor och torn har i princip samma bredd, vilket talar för att de båda anpassats efter det äldre långhuset. Från korvinden finns en igenmurad öppning, som sannolikt varit passagen från det äldre långhusets vind. Motsvarande finns i tornets första övervåning. Sakristians sockel samt ljusöppning från öster är sannolikt övertagna från den gamla kyrkans kor.

Omkring år 1200 tillbyggdes den gamla kyrkan med ett murat torn, det nuvarande tornet utom dess översta del. Tornet uppvisar många egenheter med svårtolkade muröppningar och förändringar i murverket. Det försågs med portal i norr och byggdes intill det äldre långhusets gavelmur, inte ridande på muren. Över ringkammaren och underklockvåningen slogs kryssvalv. Det övre valvet och synbarligen även det under har förtagningar i murverket som talar för att valven är ursprungliga. Det nedre valvet sträcker sig i öster in under tornets östmur på ett sätt som är vanligt på Gotland under 1200-talets förra hälft för att förena ringkammaren med långhuset på ett sätt så att tornbågen inte blev för kraftig. Det stora rundfönstret i väster är troligen inte ursprungligt, men däremot lastöppningen ovanför till tornets mellanvåning, som ännu har kvar en magasinsinredning, om än inte ursprunglig. Ljudgluggarna finns kvar åt alla fyra håll, även om dess stendetaljer delvis är rekonstruerade omkring 1900. Det synes dock som att tornet inte slutat ovanför ljudgluggarna utan som att murarna fortsatte ytterligare ett par meter. Hur krönet varit format går inte att säga, men en mindre öppning – med kryphöjd – synes ha funnits ovanför den södra ljudgluggen, kanske också åt norr, där muren senare är ändrad. Mellan ljudgluggarna och den nämnda öppningen synes ett bjälklag ha legat, som inte bara avsåg att bära upp klockorna. Strax över bjälklaget finns ytterligare bjälkhål, som förefaller ha gått genom hela muren med de yttersta vinklade utåt mot hörnen. Bjälkarna kan tolkas som upplag för en yttre gång som nåtts genom den delvis bevarade öppningen i söder, kanske också tidigare i norr. För att rekonstruera krönet med krenelering, som tidigare har föreslagits (SvK), saknas däremot synligt stöd. Den eventuella yttre gångens syfte är oklart. Det kan ha varit en väktargång, men kan också ha varit en tillfällig lösning vid arbete med tornets ursprungliga krön och huv. Arrangemanget ser ut att hänga samman med tornets första byggnadsfas och inte den senare påbyggnaden.

Vid något tillfälle under medeltiden har tornet höjts, och vid ytterligare tidpunkt har den övre delen byggts om. De små ljugluggarna högst upp mot öster och väster härrör från denna förhöjning. Det har antagits att dessa skulle vara flyttade hit från en annan byggnadsdel (ett förslag i SvK att detta skulle ha varit ett tidigare österntorn över koret är dock alltför långsökt i brist på andra spår av ett sådant). Den ovanliga utformningen av ljudgluggarna med breda sidoposter och plintar under kolonnetternas baser skulle kunna tala för att de är återanvända, men kan också bero på att de skulle ses långt nedifrån. Vid påbyggnaden inmurades en avlastningsbåge i östra muren och åt norr togs en öppning upp, möjligen genom vidgning av en äldre, alldeles ovanför norra ljudgluggen. Öppningens syfte är svårt att förklara. Eventuellt kan den vara en lastport för

att transportera in material till tornets påbyggnad, men kan också vara en kompletterande ljudglugg, trots sin något oregelbundna placering. In mot långhusvinden framgår att åtminstone posten mellan de övre gluggarna utfördes i finhuggen kalksten. Troligen fanns motsvarande gluggar även mot norr och söder (de nuvarande på dessa sidor tillkom långt senare). Att de övre ljudgluggarna åt väster och öster sitter så nära tornkrönet kan tala för att tornet hade krönande gavlar med ytterligare en ljudglugg ovanför. Långhustaket döljer delvis de östra gluggarna och det fint huggna murverket mellan dem, vilket talar för att höjningen utfördes innan långhuset byggdes och inte är en anpassning av tornet till den förstorade kyrkan. Syftet med påbyggnaden kan ha varit att endast ge tornet högre resning, medan gluggarna är så små att klockan troligen hängde kvar på gamla platsen vid de nedre gluggarna. Som ännu en förändringsåtgärd, kanske i samband med påbyggnaden, sattes det stora rundfönstret in i ringkammarens västra mur. Fönstret kan dock också vara ett långt senare tillskott, efter att kyrkan fått sin nuvarande storlek. Omfattningen är huggen i sandsten som annars endast används på södra Gotland. Medan de övre ljudgluggarna ter sig små för sin plats är rosettfönstrets proportioner ovanligt stora. Kanske kan både rundfönstret och gluggarna överst i tornet komma från någon annan kyrka.

Under 1200-talets andra hälft påbörjades en utvidgning av kyrkan. Det gamla koret revs och istället uppfördes det nuvarande rektangulära koret med sakristia åt norr. Sockeln visar att en fortsättning med nytt långhus var planerat. Det nya korets västra gavel, som syntes över det äldre långhustaket, putsades vit, vilket ännu går att se från långhusvinden. Från korvinden syns en igenmurad öppning som har förbundit korvinden med det äldre långhusets vind. Det äldre långhusets grundplan var ovanligt långsmal. Möjligen var avsikten redan från början att behålla det nuvarande tornet och att långhuset därför förlängdes provisoriskt åt öster, vilket ännu går att se i Halla, Lummelunda och Follingbo. Under 1300-talets förra hälft följdes koret av det nuvarande långhuset. Det blev både högre, bredare och längre än det gamla. Långhuset byggdes av den så kallade Egypticusverkstaden och portalen hör till verkstadens mest kända verk.

Om kyrkans förändringar under senmedeltiden och in i den nya tidens första århundraden är sparsam. Någon gång, okänt när, har yttertaken brunnit av vid en sannolikt våldsam brand. Valven över rummet och i tornet synes ha räddat kyrkorummet från elden. Kraftiga skador på långhusets och sakristians socklar på norra sidan visar att delar av det brinnande yttertaket rasat ner och lagt sig nära muren. Något motsvarande gäller tornsockeln i sydvästra hörnet, troligen efter tornhuven. Spåren av eldsvådan, som inträffade någon gång mellan långhusets färdigställande vid 1300-talets mitt och när arkivalierna börjar bli mer utförliga på 1600- och 1700-talen. Klockan i tornet är daterad till 1200-talets mitt. Att den skulle klarat branden som skadade murverket och lämnade brända bjälkändar kvar i murarna, är mindre sannolikt. Den torde därför förts hit från annat håll. En ren spekulation vore att den kom från Bara, som övergavs troligen under 1500-talets andra hälft eller omkring 1600, men avståndet kan också ha varit längre, som den från Alva flyttade klockan i grannkyrkan i Gothem.

Vid mitten av 1400-talet tillkom de ännu bevarade och aldrig överkalkade målningarna på långhusets och korets murar. Märkligt nog saknas andra kalkmålningar i rummet utöver kvaderdekor och andra målningsfragment från samma tid. Fler målningar kan ha förekommit, men tagits bort vid restaureringar på 1700- och 1800-talet, men det är då märkligt att några av dem fick vara kvar. Eventuella valvmålningar kan ha skadats i samband med takets tidigare nämnda brand, varvid valven klarade sig men först utsattes för hetta, sedan en tid torde stått oskyddade innan återuppbyggnaden kommit igång och därefter tagits bort medan väggdekoren sparades. Ytterligare en möjlighet är att branden inträffade på 1400-talet och att

Passionsmästarens dekor tillkom vid återuppbyggnaden i samband med en nödvändig inre omputsning.

Tornets sista ombyggnad synes kunna dateras till tiden efter branden, eftersom de kompletterade murpartierna inte uppvisar samma skador som de äldre. Ombyggnaden kan rimligen ha skett som en del i återuppbyggnaden, men kan också ha genomförts långt efter eldsvådan. Den berörde ljudgluggarna åt söder och norr som nu fick sin nuvarande form. Om gavelrösten funnits högst upp på tornet togs de ner senast vid denna tid. Murverkets karaktär och murskarvar i hörnen talar för att både södra och norra muren kring översta delen murades om från hörn till hörn medan murpartiet kring östra och västra ljudgluggarna sparades. Att så skedde kan bero på dels att norra och södra delarna var särskilt skadade av den tidigare nämnda branden, dels att klockan nu flyttade högre upp i tornet vilket krävde större ljudgluggar som släppte igenom ljudet bättre. Öppningen ovanför den norra äldre ljudgluggen sattes nu igen, att döma av murverket. Förändringen synes av gluggarnas form och karaktären på murverket ha skett efter medeltiden. Kanske 1751 då tornbyggaren Johan Mårtensson Suderbys i Gothem reparerade eller nybyggde tornhuven enligt en bevarad inskrift. De nya öppningarna högst upp i tornet visar till sin form, storlek och placering att det inte rörde sig om prydnader eller ljusöppningar utan ljudgluggar, det vill säga att klockan hängt här. Vid ytterligare ett senare tillfälle har den flyttats upp till sin nuvarande plats inne i tornhuven. Troligen skedde det 1811, ett årtal som är inskrivet på klockbocken. Då det inte är givet att en klocka kan hängas i en befintlig huv som lämnat rum åt den från början vore det dock mera sannolikt att den placerades här 1751 och att tornombyggnaden med ljudgluggarna åt norr och söder ägt rum något tidigare. Uppflyttningen berodde tveklöst på att ljudet inte hördes tillräckligt bra på den tidigare platsen, ett missförhållande som kan ha upptäckts snabbt, varför det inte behöver ha gått någon längre tid innan klockan flyttades.

Enligt en tradition slog ryska trupper ut kolonnetten i den nedre södra ljudgluggen i ett misslyckat försök att stjäla klockan år 1717. Uppgiften kan vara en efterhandsförklaring till varför den gluggen ännu i äldre foton saknade kolonnett och del av tympanonfältets stenar. Om uppgiften stämmer visar den att klockan då ännu inte var placerad uppe i huven, och kanske även hängde kvar innanför de nedre gluggarna, även om det sannolikt var enda vägen att få ut den. Tidvis synes den saknade kolonnetten ha varit ersatt av en träkolonnett innan den rekonstruerades i början av 1900-talet.

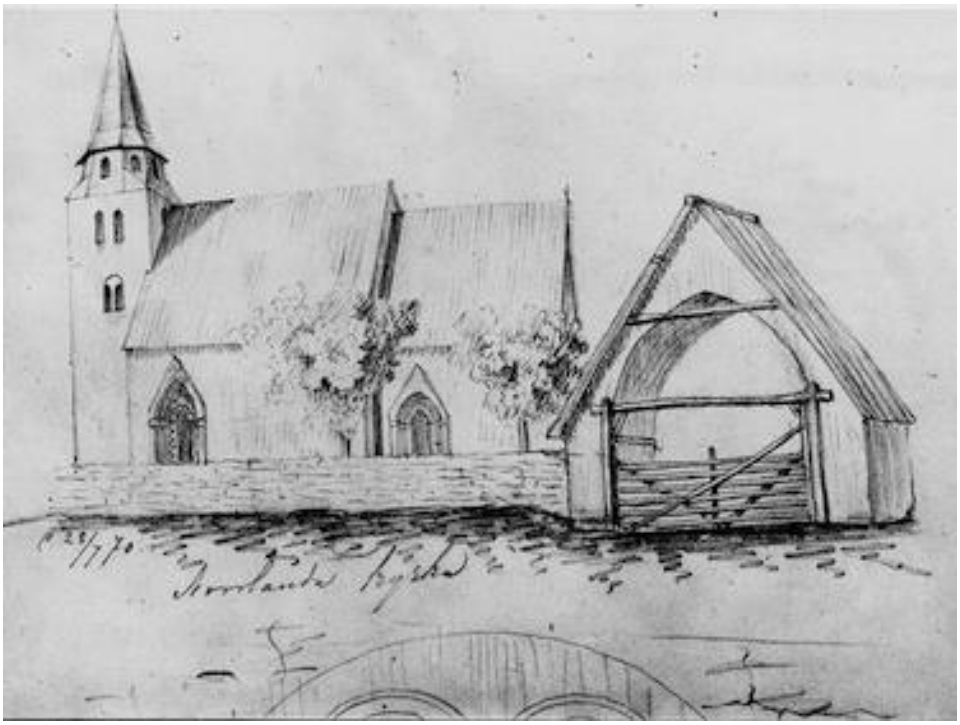
Inredningen hade anskaffats i omgångar under 1600- och 1700-talet, men införlivat bland annat delar av den medeltida korbänken. En brädvägg hade senast sannolikt på 1700-talet byggts i tornbågen för ett magasin för sädesbinge och materialförvaring med en ovanför detta anordnad läktare. År 1801 avlägsnades ett större antal medeltida glasmålningar från fönstren, troligen för att göra kyrkan ljusare. Vid en för Gotland ovanligt genomgripande restaurering 1889 revs all äldre inredning ut, från bevarade medeltida föremål till rikt målade bänkkvarter från 1600- och 1700-talet, ombyggda under 1800-talet, samt altaruppsatsen från 1700-talet och magasinsinredningen med läktare i ringkammaren. Av träinredningen sparades endast predikstolen. Ny öppen bänkinredning, altaruppsats, altarring och läktare i ringkammaren byggdes 1889-90 efter ritningar av arkitekt Gustaf Lindgren. Planerna var att avlägsna de medeltida kalkmålningarna, men de bevarades liksom det norra sidoaltaret. Vid en ny restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby, var avsikten först att byta ut 1800-talsinredningen mot en rekonstruktion av den äldre med bevarade delar, men i stället sparades den befintliga inredningen. Endast läktaren revs och en orgel placerades i långhusets nordvästra hörn. Sannolikt sparades den för att inredningen var

enhetlig och sågs som ett tidstypiskt dokument samtidigt som den var äldre alltför fragmentariskt bevarad för att sättas tillbaka. År 1999 avdelades åter en del av ringkammaren till förvaring med en skärmvägg av trä.

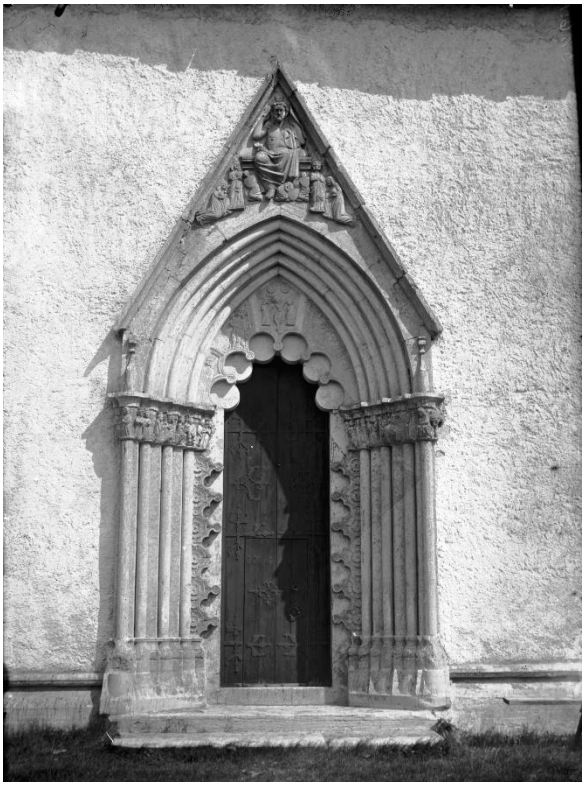

Exteriör från sydväst omkring 1900. Till höger detalj visande tornet och att den nedre ljudgluggen saknade kolonnett, enligt en tradition utslagen av ryssarna 1717. Odaterat foto i ATA.

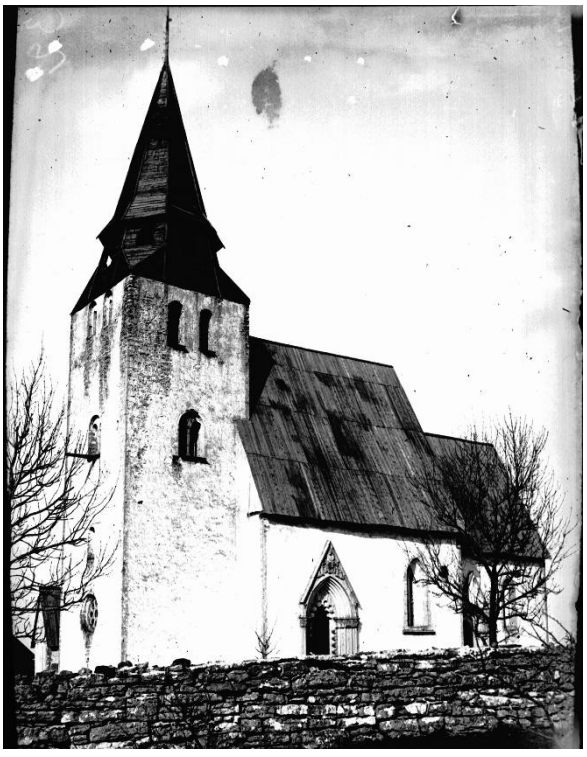

Kyrkan och kyrkomiljön från söder, tecknad 1870, vilken visar att den södra nedre ljudgluggen med kolonnett, antingen en korrigering i teckningen eller en kolonnett av trä. Stigluckan leder in till skolhuset där en medeltida prästgård troligen har legat. Teckning av Fredrik Nordin 1870, foto i Gotlands Museums arkiv (GFF954_62).

Exteriör från sydöst omkring 1890. Till höger långhusets sydportal. Foto Olof Sörling ca 1885-90, ATA. Kyrkans fasader var spritputsade.

Exteriör från sydväst och sydöst. Foto Einar Erici 1916 respektive Alfred Edle 1943, ATA. På vänstra bilden förefaller ljudgluggen ha en kolonnett i trä, medan gluggen i högra bilden är kompletterad i kalksten.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

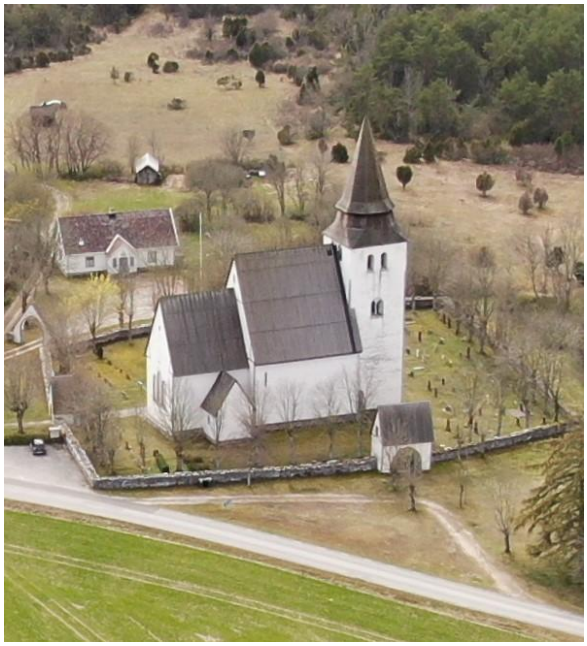
Kyrkans yttre har en tydlig uppdelning i kor i öster, långhus och torn i väster samt sakristia i norr. Koret och långhuset har en gotisk karaktär med hög takresning och spetsbågiga öppningar. Tornet är visserligen resligt i sig själv, men tar inte upp konkurrensen med det höga långhustaket. Tornets har en romansk karaktär och utmärks av sina många och olikformade öppningar. Murarna är putsade, medan socklar, hörnkedjor samt omfattningar i portaler, fönster och andra muröppningar är i huggen sten, kalksten på alla ställen utom rosettfönstret i väster som är utfört i sandsten. Utöver nordportalen och ljudgluggarna är norra sidan sluten med obrutna murar i kontrast till den rikare utformade södra sidan. Utmärkande för kyrkans exteriör är den rikt skulpterade omfattningen till långhusportalen, vars välbevarade reliefer med delvis ännu skarpt huggna kantlinjer, skulpterades under första hälften av 1300-talet. En detalj att peka ut är även det alnmått som hänger på långhusportalens dörrblad. Även korportalen har en omsorgsfullt huggen omfattning, utan skulpterade reliefer, men med geometrisk uppbyggnad och uttrycksfull färgväxling mellan röd och grå kalksten. Tornportalen är kyrkans enda bevarade romanska portal, vars profilhuggna nederkant till tympanon ger karaktär åt dess i övrigt rundbågiga form. Korfönstren har smal lansettform medan långhusfönstret är tvådelat och krönt av masverk. Västfönstret utgör ett rosettfönster som helt består av masverk med kraftiga former. På taken ligger faltak, på tornhuven tornpanel. Tornhuven har den för Gotland karaktäristiska form med ljudgluggar under ett skärmtak. I Norrlanda är gluggarna proportionerligt stora, större rakt åt sidorna, mindre i hörnen, och försedda med jalusier.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2022.

Kyrkan från söder ur flygperspektiv. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Kyrkan från nordöst och nordväst ur flygperspektiv. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

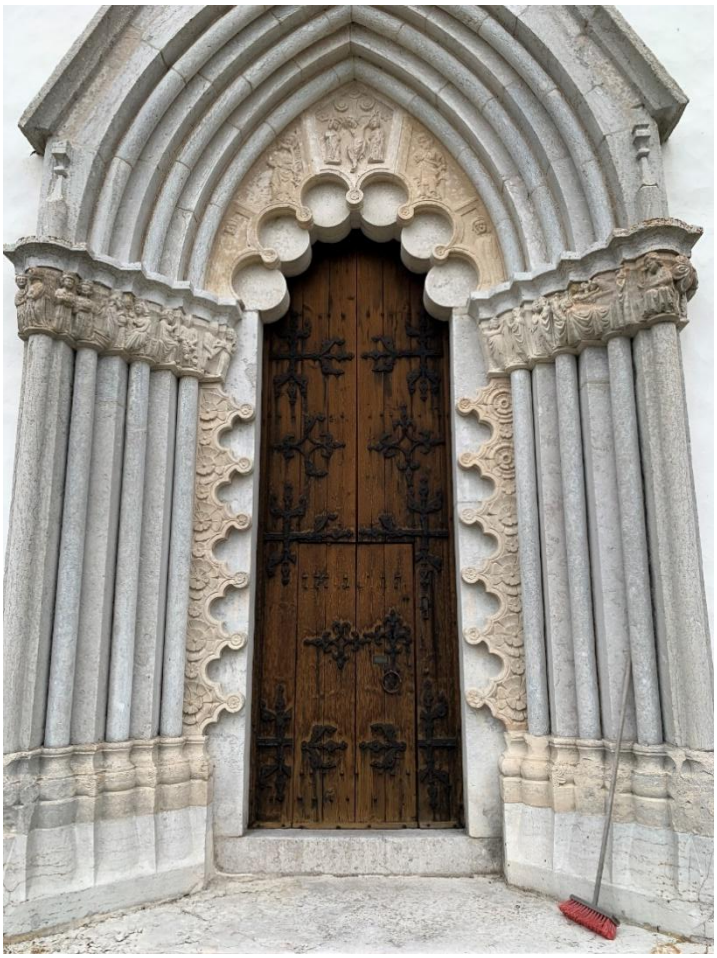
Långhusets södra fasad. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Långhusportalens tympanonfält sett rakt framifrån. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

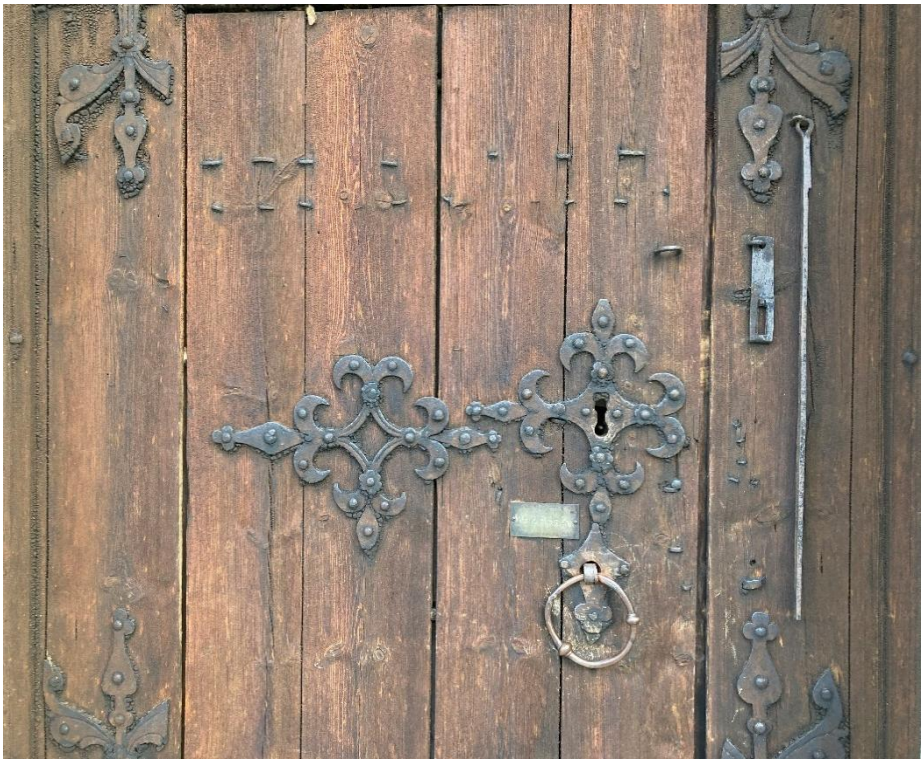

Långhusportalen. Foto JL 2022.

Långhusportalens perspektiviskt utformade del. Till höger dörrarna med medeltida smide. Foto JL respektive ES 2022.

Närbild av dörrsmidet och den medeltida alnlikaren. Foto ES 2022.

Långhusportalens östra kapitälband. Foto JL 2022.

Yttersidan av långhusportalens östra kapitälband. Till höger bård på långhusportalens östra post. Foto JL 2022.

Yttersidan av långhusportalens västra kapitälband. Till höger detalj. Foto JL 2022.

Långhusportalens västra kapitälband. Foto JL 2022.

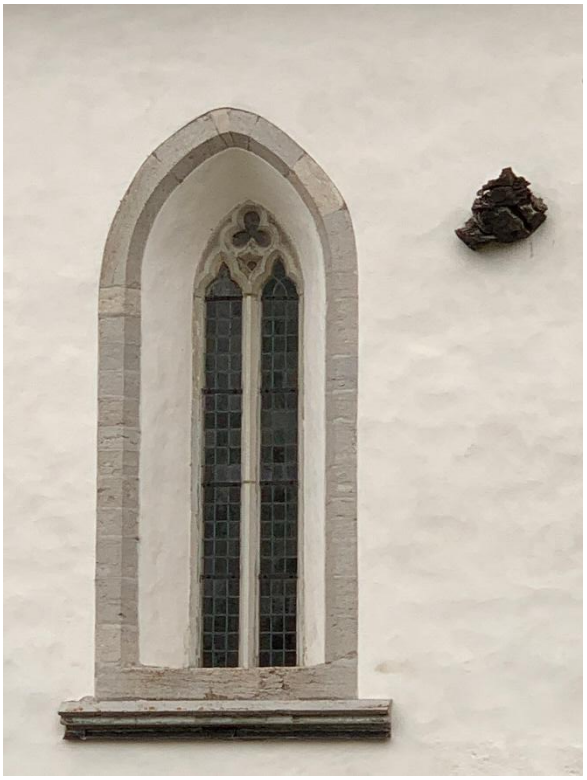
Långhusportalens tympanonfält. Foto JL 2022.

Långhusportalens vimperg. Foto JL 2022.

Vimpergskulpturen sedd rakt framifrån. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Ovan till vänster. Långhusets fönster samt ankarslut i form av en trädrot till dragbjälken över långhuset. Ovan till höger sockeln i hörnet mellan kor och långhus. Nedan. Korets sydfasad. Foto JL 2022.

Korportalen. Foto JL 2022.

Korportalens tympanon med arkivolter i olika färger. Foto JL 2022.

Korportalens västra kapitälband. Foto JL 2022.

Korportalens västra basband. Foto JL 2022.

Anslutning mellan sockeln och korportalen. Till höger korets södra fönster. Foto JL 2022.

Koret från sydöst. Till höger trefönstergruppen i öster. Foto JL 2022.

Sakristian och korets norra fasad från nordöst. Foto JL 2022.

Sakristians östra fönster, sannolikt överflyttat från den äldre kyrkan. Till höger mötet mellan korets och sakristians sockel, troligen även den från gamla kyrkan. Foto JL 2022.

Sakristian från nordväst. Foto JL 2022.

Tunnvalv över mellanrummet mellan sakristian och långhuset, sannolikt ursprunglig. Till höger långhusets norra sockel med brandspår, som visar att taket under eldsvåda föll åt norr, vilket torde ha räddat sydportalerna från att skadas. Foto JL 2022.

Långhusets norra fasad med ankarslut. Foto JL 2022.

Tornet och kyrkan från nordväst. Foto JL 2022.

Långhusets norra hörn och tornportalen sedda från nordväst samt tornportalen sedd från norr. Till vänster tornets sockel på norra respektive västra sidan, där den uppvisar tydliga skador. Foto JL 2022.

Tornet från väster. Till höger tornets äldre del från sydväst. Rundfönstret upptaget senare. Foto JL 2022.

Lastport, ljusglugg till murtrappan samt rundfönster i tornets västra fasad. Till höger tornets övre del från nordöst. Foto JL 2022.

Ovan till vänster. Nedre västra ljudgluggen. Foto JL 2022. Ovan till höger. Tornets övre del från nordväst ur flygperspektiv. I mitten till vänster. De övre västra ljudgluggarna. Nedan till vänster. De övre södra ljudgluggarna samt ljudgluggarna i tornhuven. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet har en form som på en gång är sammanhållen och tydligt uppdelad i sina tre delar, koret, långhuset och den lilla ringkammaren i tornet. Koret utgör en egen rumsenhet kring altaret, förenad med långhuset genom den vida triumfbågen men rikare upplyst genom sina fler fönster och kortare avstånd mellan sina ljusa väggar som speglar ljuset. Kyrkorummets samtliga fönster och dörrar är medeltida. Mur- och valvytorna i rummet är putsade medan huggen kalksten förekommer i omfattningar kring korets fönster, portalerna samt triumfbågen och långhusets gördelbåge. I långhusets fönster och tornbågen är däremot kvaderstensformationerna målade på puts. På långhusets och korets murar förekommer kalkmålningar tillskrivna den så kallade Passionsmästaren vid 1400-talets mitt och som aldrig har varit överkalkade. Valvkonsolerna från 1300-talet är ovanliga såtillvida att de dels är rikt skulpterade, dels bemålade med ännu kvarsittande färg, möjligen samtida med Passionsmästarens målning. En enkel målad dekor finns i valvet över ringkammaren. Ringkammaren har i väster ett ovanligt stort rosettfönster med glas infattat i ett kraftigt, hugget masverk. Rummets bortre del närmast fönstret avdelas troligen 1999 av en trävägg till förvaringsrum. Sakristian nås via korets norra sida. I passagen finns ristningar, bland annat runinskrifter. Rummet i sakristian täcks av ett murat tunnvalv i nord-sydlig riktning och har en ursprunglig ljusglugg i öster.

Uppgången till torn och vind sker i ringkammarens sydöstra hörn med en trappa som går uppåt, rakt åt väster upp till tornets första övervåning. Denna täcks av ett murat kryssvalv och har en lastport i väster och en sparbåge åt öster som sannolikt även varit passage till den gamla långhusvinden. Rummet avdelas med en äldre trävägg som avdelat större delen av rummet till magasin med en smal passage kvar att ta sig fram till trappans fortsättning i södra muren, placerad på liknande sätt som det nedre trapploppet. Mynningen ligger i den tidigare klockvåningen till vilken man alltså helt kommer via murade trappor och över murade valv, utan stegar eller trägolv. Den tidigare klockvåningen har ljudgluggar åt alla håll, men den östra utgör sedan långhuset byggdes passage till nuvarande långhusvinden. Denna tidigare klockvåning, tornets andra övervåning, öppnar sig sedan uppåt till murkrönet men har bjälkar som markerar plats för ytterligare två övre våningar. Tornets övre del har flera öppningar och spår av tidigare öppningar, vilka har skildrats ovan. Nischer från tidigare öppningar finns ovanför den södra och den norra tidigare ljudgluggen. I stentornets översta våning finns ljudgluggar åt alla håll, men av olika storlek och tillkomsttid varav de åt öster och väster synbarligen härrör från en medeltida påbyggnad av det äldsta tornet, medan de åt söder och norr härrör från en ombyggnad, möjligen på 1700-talet. I tornhuven är klockvåningen inrymd ovanför ett klockdäck, byggd inne i huven. Från långhusvinden går tornets östmur att beskåda. I triumfbågsmuren går det att från långhuset se den västra gaveln till koret, vars övre del saknas, men som ännu har puts kvar från tiden innan långhuset byggdes. Från korvinden går det att se den igenmurade öppning som tidigare lett hit från det äldre långhusets vind. Murverket visar på flera håll spår av brand såväl i stenytan som genom kvarsittande förkolnade trästycken.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot väster. Foto JL 2022.

Interiör av koret mot öster. Foto JL 2022.

Interiör av koret mot sydväst och väster. Foto JL 2022.

Interiör av koret mot nordöst.

Östra delen av korets norra mur. Kalkmålningarna från 1400-talets mitt är aldrig överkalkade. Foto JL 2022.

Korets södra fönster. Till höger korvalvet mot nordöst. Foto JL 2022.

Interiör av långhuset mot norr med aldrig överputsade kalkmålningar av ”Passionsmästaren” från 1400-talets mitt, skulpterad valvkonsol från 1300-talets mitt med bemålning samt bänkinredning från den genomgripande restaureringen 1889. Foto JL 2022.

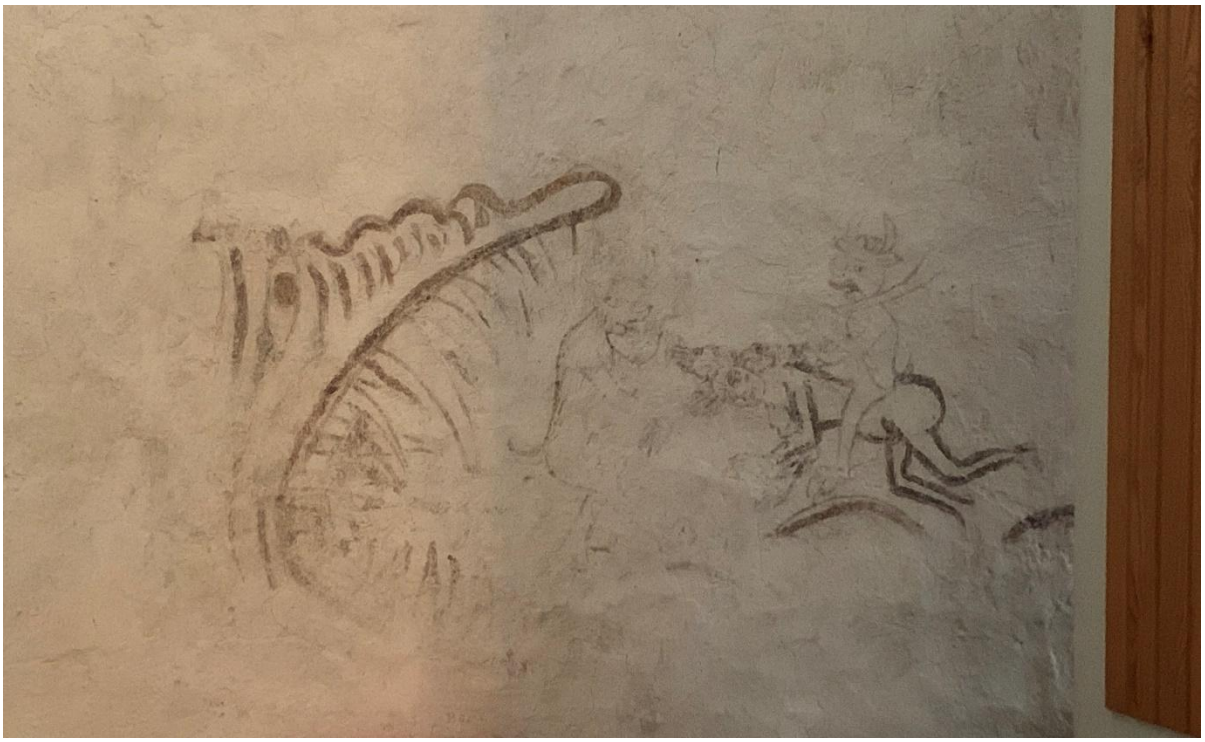

Interiör av långhuset mot väster och nordväst. Foto JL 2022.

Långhusfönstret samt detalj av masverket med kvarsittande medeltida glasmålningar. Foto JL 2022.

Kalkmålning på östra delen av långhusets norra mur. Foto JL 2022.

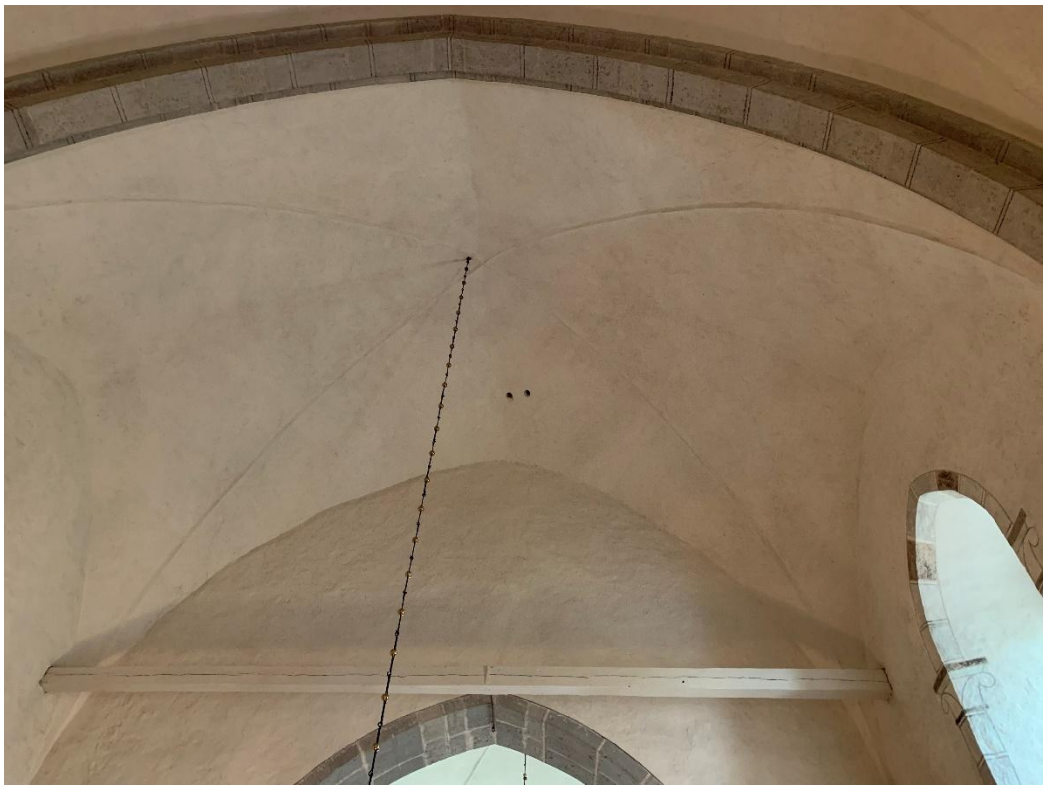

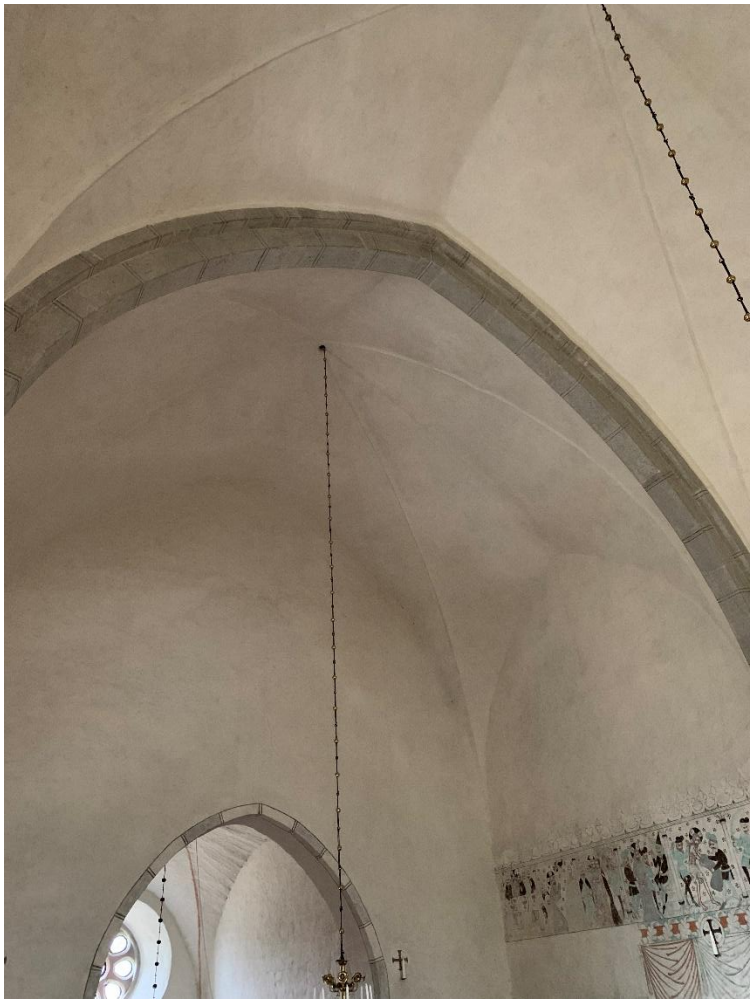
Fragmentarisk kalkmålning i långhusets nordvästra hörn. Foto JL 2022.

Valvkonsoler på långhusets norra och södra sida med bevarad färgsättning. Foto JL 2022.

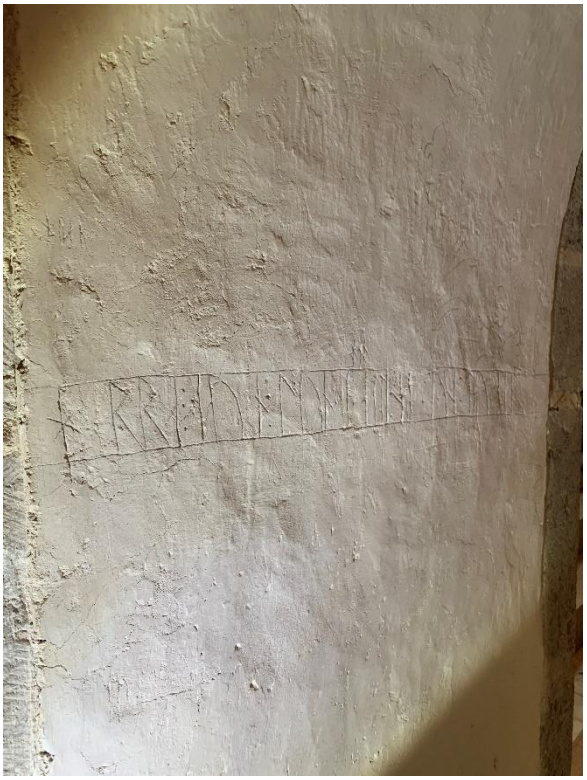
Långhusvalven sedda mot öster och mot nordväst. Foto JL 2022.

Interiör av ringkammaren mot nordväst, mot väster med valvet och rosettfönstret synligt, samt mot sydväst med trappan till torn och vind. Tydliga avtryck i valvet efter skålbrädorna. Foto JL 2022.

Runinskrift på ena sidan av passagen mellan koret och sakristian. Till höger interiör av sakristian mot öster. Foto JL 2022.

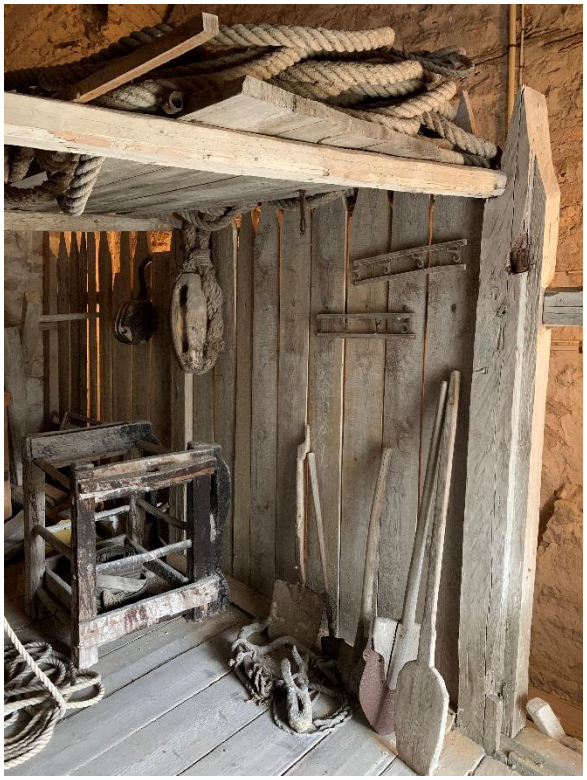
Sakristians valv, ett tunnvalv, med tydligt avtryck av skålbräder, sett mot öster. Foto JL 2022.

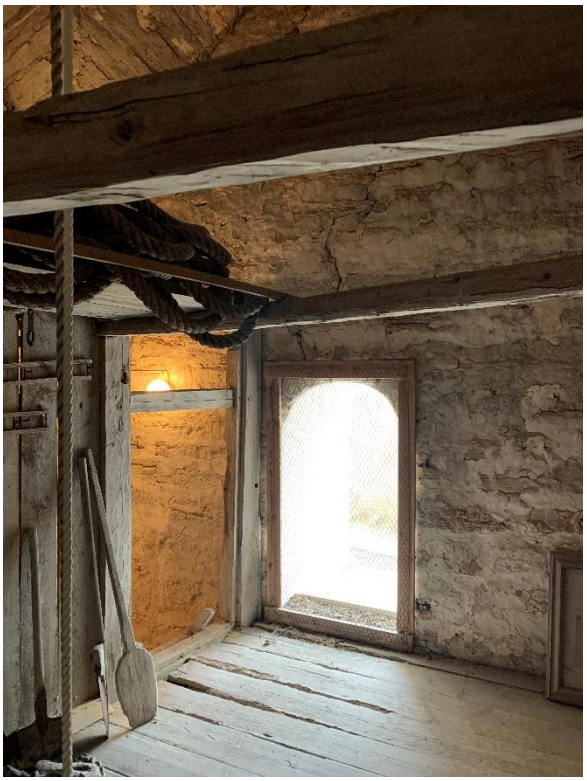

Trappa i tornets södra mur. Till höger trappans mynning i första övervåningens sydvästra hörn med bevarade hål efter stängningsanordning. Foto JL 2022.

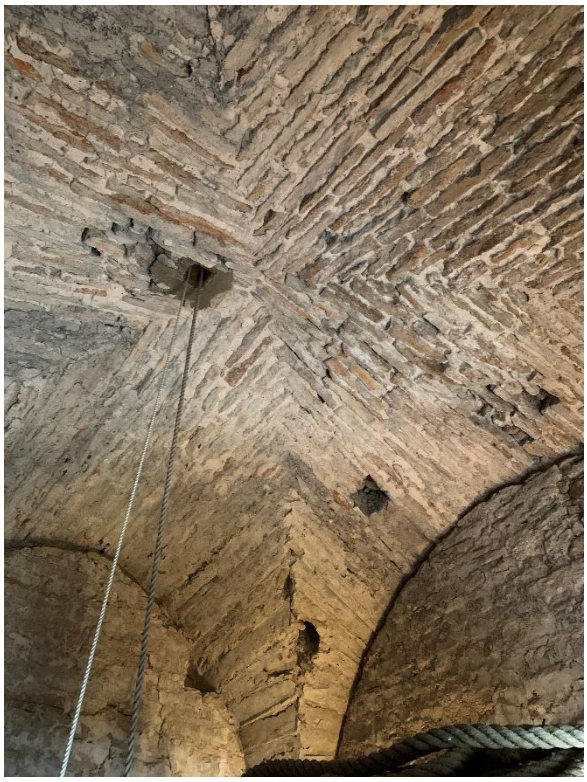

Passage i första övervåningen längs med södra muren mellan murtrappans lopp, sedd mot väster och öster. Träväggen avskärmar ett magasinsutrymme. Foto JL 2022.

Magasinsutrymme i tornets första övervåning, sett mot sydöst och sydväst med murad ursprunglig lastport i tornets västra mur. Bland föremålen ligger det en islägg som det sägs att stenen som kyrkan är uppbyggd med har fraktats hit med. Foto JL 2022.

Skärm för magasinsväggen. Till höger valvet över första övervåningen sett mot sydöst. Foto JL 2022.

Bågnisch mot öster i tornets första övervåning, tidigare vettande mot äldre långhusets vind. Till höger trappöppningen i sydöstra hörnet upp till nästa våning. Foto JL 2022.

Nedre delen av trappan upp till andra övervåningen, sedd mot öster. Till höger trappans mynning i tornets andra övervåning. Foto JL 2022.

Tornets andra övervåning med tidigare ljudgluggar, sedd mot sydväst.

Tornets andra övervåning sedd mot öster. Ljudgluggen nu utgång till långhusvinden. Till höger våningen mot söder med nisch ovanför. Foto JL 2022.

En tidigare tredje övervåning sedd mot sydväst med spår av dubbla bjälklag samt en nisch. Foto JL 2022.

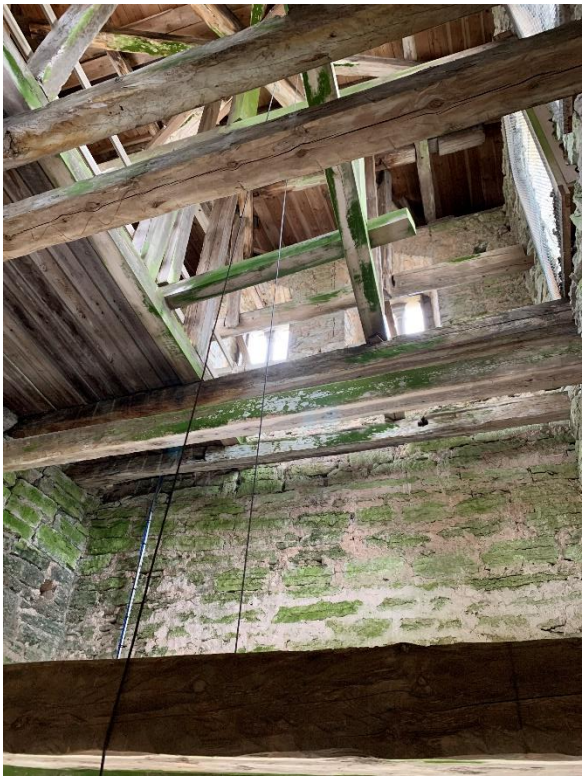
Tornets andra och tidigare tredje övervåning mot nordväst. Över ljudgluggen en igensatt öppning. Foto JL 2022.

Tornets tidigare tredje övervåning mot öster, sedd nedifrån, med avlastningsbåge i murverket. Foto JL 2022.

Tornets tidigare tredje övervåning mot väster. Foto JL 2022.

Bjälkhål mellan tornets andra och tidigare tredje övervåning med kvarsittande brända bjälkändar. Till höger blick uppåt mot sydväst. Foto JL 2022.

Tornets tidigare fjärde övervåning mot väster och mot nordväst. Foto JL 2022.

Ljudgluggar i tornets tidigare fjärde övervåning i norr och söder. Foto JL 2022.

Tornets tidigare fjärde övervåning mot nordöst med de östra ljudgluggarna. Foto JL 2022.

Tornhuvens bottenbjälklag, sett underifrån mot nordväst. Foto JL 2022.

Klockvåningen i tornhuven. Foto JL 2022.

Tornhuvens inre sedd uppåt. Till höger den östra nedre ljudgluggen sedd från långhusvinden. Foto JL 2022.

Tympanonfältet i den in mot långhusvinden vettande nedre ljudgluggen. Foto JL 2022.

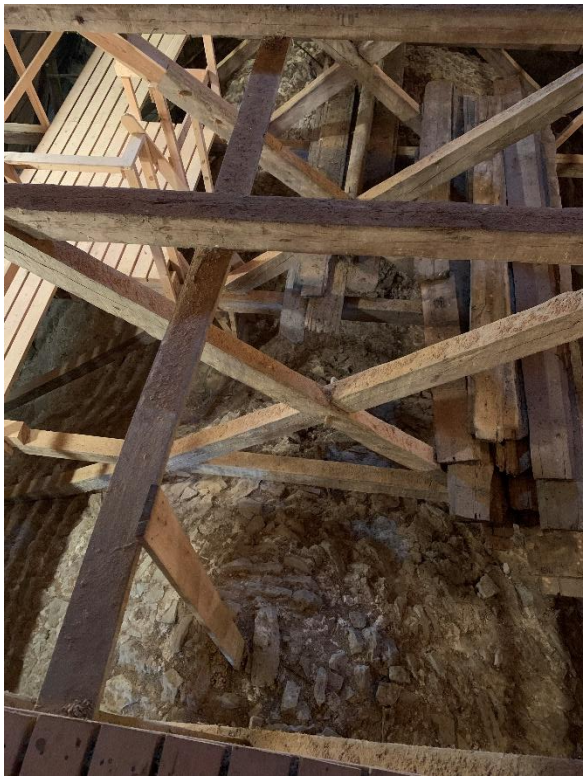

Avlastningsbåge i murverket på tornets östra sida sedd från långhusvinden. Foto JL 2022.

Murverk i tornets östra mur in mot långhusvinden med tydliga brandspår. Till höger murverk mellan de övre ljudgluggarna med kvadersten. Foto JL 2022.

Långhusvinden mot öster. Foto JL 2022.

Långhusvalven sedda ovanifrån mot öster. Till höger långhusets östra valv samt triumfbågsmuren. På korets tidigare västgavel kvarsitter puts. Foto JL 2022.

Öppning mellan långhus- och korvinden, sedd från långhus- respektive korvinden. Foto JL 2022.

Igenmurad öppning i triumfbågsmuren, sedd från korvinden. Tidigare förbindelse från äldre långhuset. Nedan korvinden mot öster samt ljusglugg i korets östra gavelröste. Foto JL 2022.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans inredning tillkom till stor del vid restaureringen 1889 och utfördes efter ritningar, med stor sannolikhet av arkitekt Gustaf Lindgren. Altaruppsatsen i målat trä tillverkades 1891 av Pehr A. Barkander efter Lindgrens ritningar. Förutom det murade medeltida högaltaret har båda de murade sidoaltarna i långhuset bevarats. Det norra välbevarat och det södra något ombyggt som fundament till predikstolen. Norr om altaret finns en murnisch för sakramentsskåp med genombruten dörr, ritad av Lindgren. Vid korportalen sitter en medeltida vigvattenskål, en av mycket få bevarade vid en gotländsk korportal. Predikstolen, möjligen tillverkad av Christian Fedder och troligen målad av Johan Hernell, skänktes 1726. Den öppna bänkinredningen anskaffades 1889. Dopfunten från 1726 står på en dopfuntsfot från omkring 1200. Nummertavlan och bekännelsepallen skänktes 1758. Orgeln av Wilhelm Hemmersam, Köpenhamn, anskaffades 1955. En medeltida Kristusbild, återfördes 2000 från Gotlands Museum. Kormattan från 1987 formgavs av Barbro Sandell. Klockan från omkring 1250 är Sveriges största bevarade 1200-talsklocka. Kyrkan hör till dem som har en större uppsättning inredningsföremål i museisamlingar, allt överfört i samband med den stora restaureringen 1889. På Statens Historiska Museum förvaras en orgel, byggd på 1400-talet av bland annat inredning från 1200-talet. Det mesta förvaras på Gotlands Museum, förutom en medeltida fristående stol och en del av en medeltida korstol har museet kyrkans altaruppsats från 1703-04 med målning av Rasmus Bartschn samt rikt bemålade bänkdörrar och skärmar från 1600- och 1700-talet. I kyrktornet förvaras delar av 1889 års läktare, demonterad 1953-55, med av ansiktsmasker prydda bjälkar.

Altaranordningen. Altaret medeltida med altaruppsats av Pehr A. Barkander 1891, altarring från 1889, och antependium från 1959 formgivet av Monica Bertilsson, Gotlands hemslöjd. Foto JL 2022.

Närbild av altaruppsatsen. Till höger altarets baksida. Foto JL 2022.

Altaruppsatsens baksida. Till höger sakramentsskåp med dörrar från 1889. Foto JL 2022.

Vigvattenskål innanför korportalen. Till höger det bevarade norra sidoaltaret. Foto JL 2022.

Det medeltida södra sidoaltaret, omgjort till fundament för predikstolen. Kyrkan är en av de få som bevarat båda sidoaltaren. Foto JL 2022.

Predikstol, enligt målat årtal daterad 1726, skänkt av kyrkoherde Niclas Lutteman och hans hustru. Kanske tillverkad av Christian Fedder. Färgsättningen, troligen av Johan Hernell, framtagen 1953-54 under övermålning från 1889. Foto JL 2022.

Predikstolen rakt framifrån. Foto JL 2022.

Bänkinredning från 1889.
Foto JL 2022.

Dopfunt i sandsten från 1726, målad 1730, ställd på fot från omkring 1200 till tidigare dopfunt. Foto 2022.

Nummertavla och bekännelsepall, skänkta 1758. Foto JL 2022.

Orgel, tillverkad av Willhelm Hemmersam, Köpenhamn, 1955. Foto JL 2022.

Medeltida kristusbild. Till höger kormatta från 1987, formgiven av Barbro Sandell och tillverkad av Gotlands läns hemslöjd. Foto Danne Pe Pettersson cirka 2007, Visby stift.

Klocka, tillverkad omkring 1250. Sveriges största bevarade 1200-talsklocka. Foto JL 2022.

Tidigare altartavla, tillverkad 1703-04, målad av Rasmus Bartsch. Borttagen 1889. Nu i Gotlands Museum. Foto JL 2019.

Detalj av altartavlan. Foto JL 2019. Till höger altartavlans krön. Foto Danne Pe Pettersson 2004-08, Visby stift.

Korbänk från 1300-talets mitt, ombyggd 1665, borttagen 1889. Nu i Gotlands Museum. Foto JL 2022.

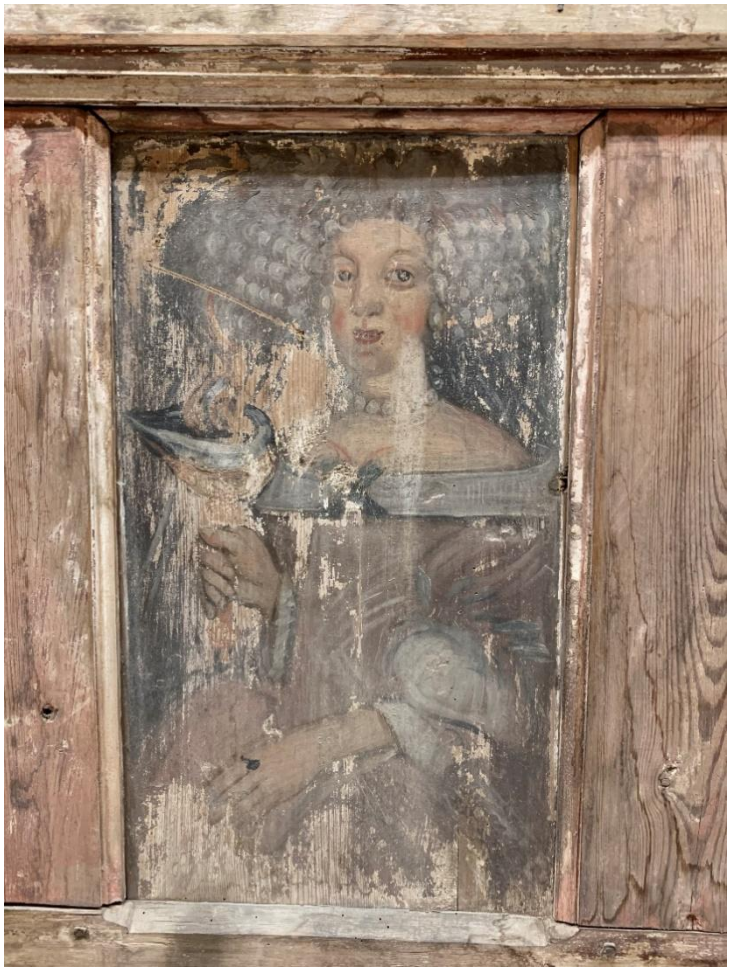

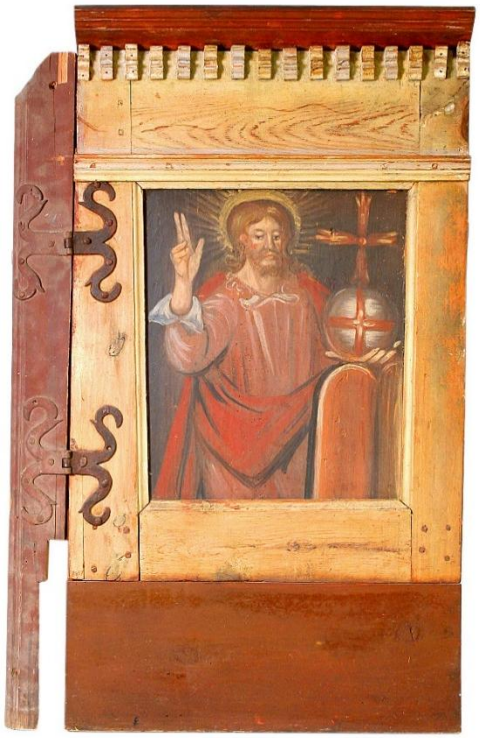
Skärm från 1665 till den 1889 borttagna korbänken. Foto JL 2022.

Bänkskärm från 1600-talets senare hälft, målad troligen 1730, borttagen 1889. Nu i Gotlands Museum. Foto JL 2022.

Detalj av skärmen till bänkinredningen. Foto JL 2022. Nedan del av bröstningen till den tidigare korbänken samt del av den tidigare bänkinredningen, borttagna 1889. Foto Danne Pe Pettersson 2004-08, Visby stift.

Medeltida stol, bevarad i kyrkan till 1889. Nu på Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-08, Visby stift.

Skulpterade bjälkar från den 1889 byggda läktaren, riven 1953-54. Foto JL 2022.

Orgel, byggd under 1400-talets början av delar från äldre inredning med målningar av 1200-talstyp. Undanställd och förvarad i ringkammaren till 1889. Nu i Statens Historiska Museum. Foto Nils Lagergren 1969, ATA.

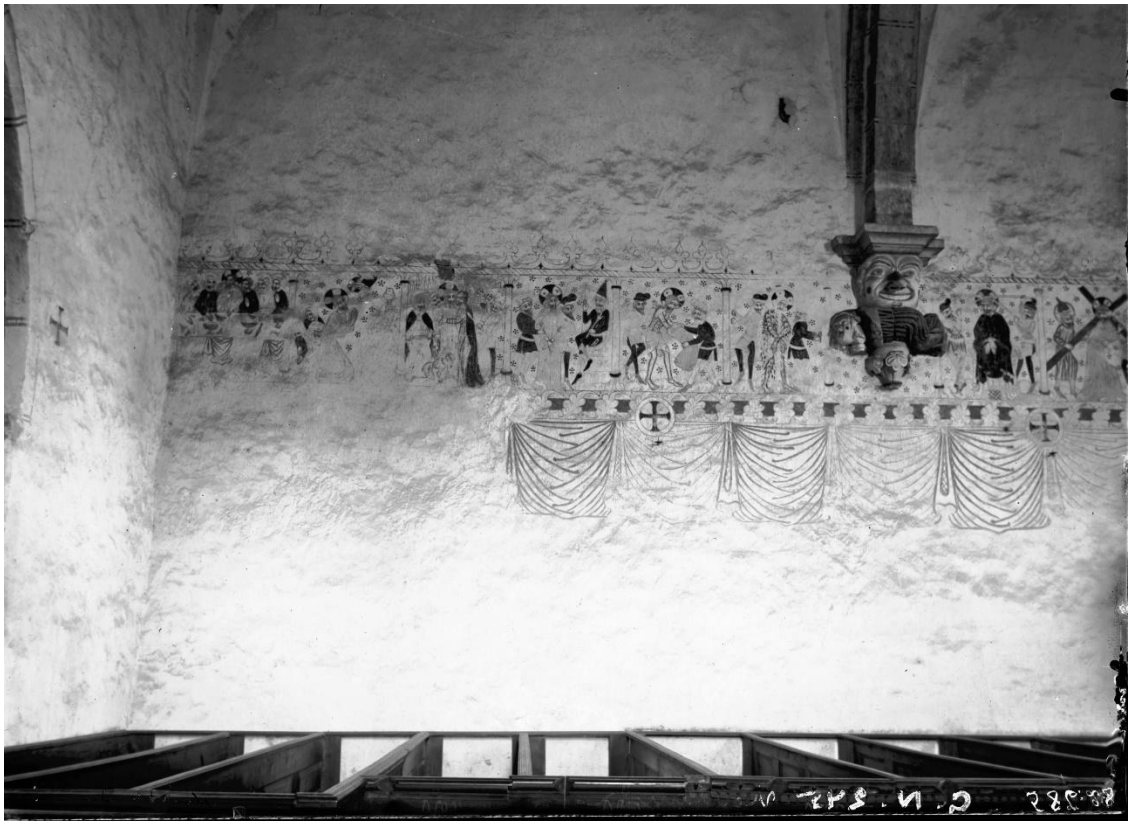
Restaureringar

Ännu präglas kyrkorummets karaktär i hög grad av restaureringen 1889 varvid en ovanligt rikt målad och sammansatt inredning avlägsnades. Den inredning som tillkom då följer dock en samlad gestaltning sannolikt av arkitekten Gustaf Lindgren och är i sin tur välbevarad, så när som på den rivna läktaren som fanns i väster. Omkring 1900 genomgick kyrkan en yttre restaurering, varvid skadade stenpartier, bland annat i södra nedre ljudgluggen, restaurerades. Troligen ägde den rum 1910 då även tornhuven nybyggdes. En genomgripande inre och yttre restaurering företogs efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby, 1953-54. Kyrkans yttre puts sågs över för första gången sedan 1800-talet, att döma av foton. I det inre revs läktaren. Putsen rengjordes varvid ytterligare kalkmålningsrester togs fram. En ny yttre restaurering genomfördes 1996-97 efter förslag av arkitekt Jan Utas. Det yttre putsades om, sannolikt avlägsnades senast nu den i äldre bilder synliga spritputsen och byttes mot slätputs. År 1999 följde en inre restaurering, varvid ytskikten gjordes rena och ett förrådsskrank avskärmade det bortre utrymmet i ringkammaren. År 2006 reparerades ånyo putsen på tornets övre södra del.

Detaljer av korbänken före kyrkans genomgripande restaurering 1889. Foto i ATA.

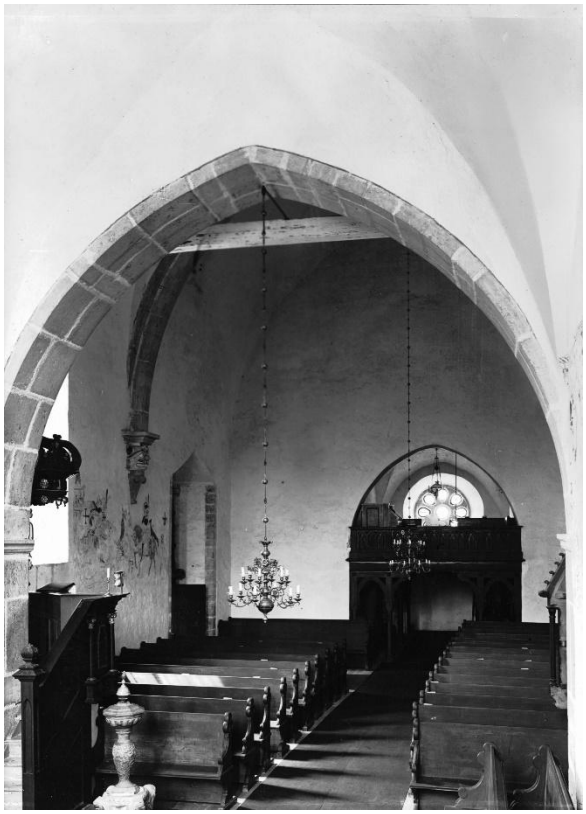

Två av få bilder av kyrkorummet före 1889, avbildande främst de kalkmålningar som var på fråga att kalkas över men sedan bevarades medan den avlägsnade bänkinredningen endast antyds i bildernas kanter. Foto Olof Sörling ca 1888, ATA.

Interiör mot öster efter 1889. Foto Alfred Edle 1943, ATA.

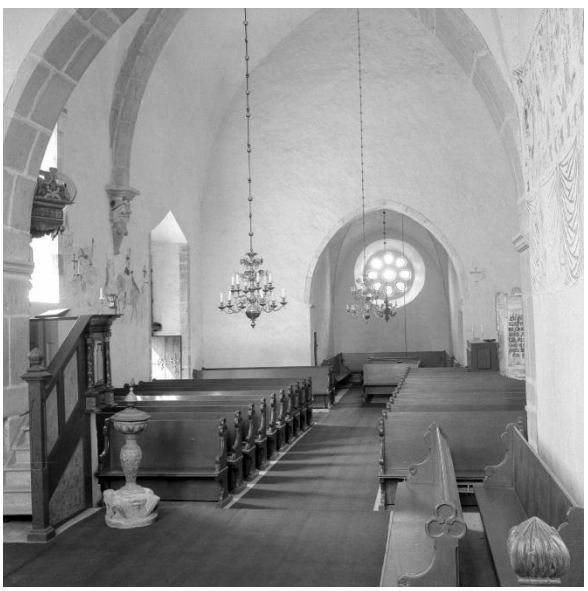

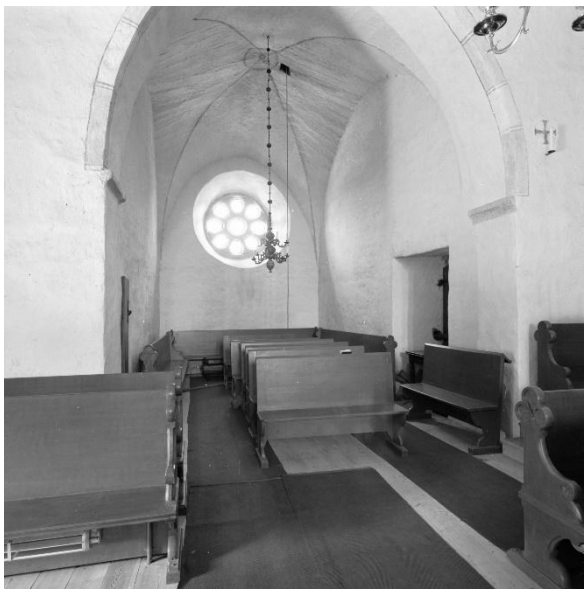

Interiör mot väster efter 1889 med förstorad detalj, visande orgelläktaren. Foto Alfred Edle 1943, ATA.

Interiör mot öster efter restaureringen 1953-54. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Interiör mot väster samt ringkammaren efter restaureringen 1953-54. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravningar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också.

Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning menas* de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Arkeologiska undersökningar

Vid schaktning för nedläggning av åskledare i november 1997 grävdes två schakt. I det norra påträffades tre skelettgravar i väst-östlig riktning norr om tornet och långhuset. Gravarna låg på 75 till 120 cm under markytan, inga fynd påträffades i anslutning till gravarna. Även i schaktet söder om kyrkan återfanns gravar men den södra sidan används fortfarande för gravsättning, vilket den norra inte gör, så gravar på södra sidan är inte förvånande. Gravarna norr om kyrkan kan däremot vara mycket gamla.[1]

Övrigt

I Gotlands Museums magasin finns ett fynd av ett vikingatida djurhuvudformat spänne som har påträffats på Norrlanda kyrkogård[2].

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

[1] Pettersson, A-M. 2001.
[2] Gotlands Museum inv. nr. GFC 533. Thunmark-Nylen, L. 1995.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i

kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altaruppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor

nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa". Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Norrlanda kyrka uppvisar en tydlig resning genom de höga takfallen och det smala tornet som stämmer väl med den samlade miljön med stigluckorna. Kyrkan innehåller många punktvisa saker som är av stort kulturhistoriskt värde, som alnlikaren på långhusportalen, vigvattensskålen vid korportalen, klockan och museiföremålen, som den även internationellt uppmärksammade medeltida orgeln på Historiska museet i Stockholm. Kyrkan tillhör en grupp där en rik bänkinredning spolierades vid en restaurering i slutet av 1800-talet, men där delar i museisamlingar vittnar om dess höga kvalitet. Även tidigare kända öden med konsekvenser för kyrkans konstföremål är kända, som att man 1801 tog bort flera medeltida glasmålningar. Kyrkorummet utgör därför ett av dem som ännu präglas av det sena 1800-talets inredningskaraktär, en kategori som ofta i sin tur fick stryka på foten under 1900-talets restaureringar men som här sparades. Med tanke på den karga socknens sannolikt begränsade tillgångar har varje förändring varit en prestation.

Till kyrkans kulturhistoriskt mest värdefulla saker hör långhusportalen. Dess reliefer hör till en grupp som förekommer på Gotland men som i övriga Sverige i princip saknar motsvarigheter. Även bland de gotländska exemplen utmärker sig portalen i Norrlanda genom sin bildrikedom, sin sammanhållna karaktär och sitt välbevarade skick. Också dörren är bevarad med sitt järnsmide och alnlikare. Korportalen, korfönstren och hela korets och långhusets karaktär utgör ett fint exempel på den gotiska gotländska byggnadskonsten.

Kyrkorummet har detaljer av stort konst- och kulturhistoriskt värde. Dit hör inte minst långhusets skulpterade valvkonsoler, med kvarsittande bemålning. De har inordnats i en målningssvit från 1400-talet som aldrig varit överputsad, vilket är mycket ovanligt. Vigvattenskålen vid korportalen, de båda bevarade sidoaltarna samt ringkammarens stora fönster är också av stort kulturhistoriskt värde. Runristningarna i ingången till sakristian samt sakristians tunnvalv med tydligt synliga skålbräder är av kulturhistoriskt värde.

Till kyrkorummets inredning har, förutom predikstolen, också bänkarna och altaruppsatsen från 1889-1891 sitt värde, varav altaruppsatsen är av ovanligt, rikt utformat slag. Tornets äldre del har en framtoning som är ovanligt stabil med murtrappor och två valv ovanför varandra. En magasinsinredning innanför den medeltida lastporten återgår sannolikt på en lång tradition kring rummets utformning. Tornets övre delar har en komplicerad sammansättning av påbyggnader, ombyggnader samt igensatta och befintliga muröppningar vilka väcker problem kring hur de skall rekonstrueras. Långhus- och korvindarna utgör viktiga arkiv till förståelse av kyrkans historia, genom sina vittnesmål om tidigare eldsvåda samt en äldre förbindelse med det romanska långhusets vind från koret. Klockan saknar motstycke som Sveriges största 1200-talsklocka.

Kyrkans inventarier

Bland museisamlingarna är det värt att lyfta fram den medeltida lösa stolen samt resterna av en medeltida korstol. På Gotlands Museum finns också rikt målade bänkskärmar med ansiktsmasker m.m., avlägsnade 1889. Bland konst- och kulturhistoriskt värdefulla saker att lyfta fram är dopfunten med medeltida fot, en medeltida Kristusbild, nummertavlan och bekännelsepallen, samt en kormatta från 1987.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands mindre kyrkogårdar. Troligen har den bevarat sin ursprungliga utsträckning. Planformen är asymmetriskt kvadratisk vilket är ovanligt (Jämför Hall, Bunge och Elinghem ödekyrkogård.

Kyrkan med kyrkogård och tidigare skolan och lärarbostaden ger en sammanhållen helhetsmiljö som berättar om kyrkans centrala roll i socknens angelägenheter.

Kyrkogården omges av kalkstensmurar av ålderdomlig karaktär, delvis buktande och uppbyggda av olikstora stenar, varav många större i basen. I den södra mursträckningen finns ett avsnitt som tydligt visar där den tidigare stigluckan till prästgården låg enligt SvK.

Två medeltida stigluckor leder in till kyrkogården. Den norra stigluckan är ovanligt utformad med två portaler. Det finns även en återuppbyggd stiglucka som leder in till den plats där den medeltida prästgården låg. Stigluckorna har tillsammans med muren stort historiskt och miljöskapande värde och ger en bild av hur den medeltida kyrkomiljön såg ut.

Gångsystemen utgörs av ett fåtal gångar vilket är ett ålderdomligt drag.

Kyrkogården omges av en enhetlig trädkrans med äldre träd. Det bidrar till en rofylld lummighet och en rumslighet.

Norr om kyrkogården saknas synliga gravar. Sydväst om kyrkan finns flera högresta gravvårdar. Många av gravvårdarna speglar bygdens historia, dess människor, gårdar och näringsliv och

representerar på så vis ett stort historiskt, kulturhistorisk och konstnärligt värde. 14 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla/intressanta i kyrkogårdsinventeringen 1996. I den uppföljande inventeringen 2016 utpekades 54 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Norrlanda kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Norrlanda kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1169	Årtal enligt Strelow.	SvK
s. 1100-tal	Romanskt kor och långhus, numera försvunna (SvK liksom Strelow anger 1169).	GK, SvK, Strelow
	Sandstensdopfunt av vilken endast foten återstår (SvK anger att ”Majestatis” tillverkat den ”möjligen ... 1169”).	GK, SvK
t. 1200-tal	Det nuvarande tornet byggdes (SvK anger ”omkr. 1200”).	GK, SvK
1239	Årtal enligt Taxuslistan.	SvK
o. 1250	Kyrkklocka.	GK, SvK, GKR
1200-tal	Karmstol av svarvat trä, nu i GF.	SvK
o. 1300	Det nuvarande koret och sakristian byggdes (SvK anger ”omkr. 1250”).	GK, SvK
o. 1350	Långhuset byggdes och tornet förhöjdes (”Egypticus”; SvK anger ”omkr. 1330” för långhuset och ”omkr. 1260” för tornets påbyggnad).	GK, SvK
	Korbänk.	SvK
Medeltid	Stigluckor i N och S (SvK anger att de Ö och N stigluckorna är medeltida).	GK, SvK
t. 1400-tal	Orgel, nu i SHM.	SvK
o. 1425	Triumfkrucifix, nu försvunnet.	SvK
	Träskulptur (”Smärtoman”).	SvK
o. 1450	Muralmålningar i koret och långhuset av ”Passionsmästaren”.	GK, SvK
1599	Inskrift med rödkrita på korportalen: *Omnia fata mea vincam precando / Michel Rorsfonlanci / May a:o 99 (Alla mina öden besegrar jag genom bedjande, Michel Rosenkilde med egen hand /15/99*; Inskr).	SvK
1661	Faltaket på långhuset lades om.	SvK
1665	Korbänk, nu i GF.	SvK
1680	Korbänken från 1665 målades.	SvK
s. 1600-tal	Bänkinredning med slutna bänkkvarter (delar i GF).	SvK
t. 1700-tal	Bänkinredningen målades.	SvK
1704	Altaruppsats av trä, målad av Rasmus Bortz Målare, nu i GF.	SvK
1717	Enl. traditionen slogs kolonnetten i S, nedre ljudgluggen sönder av ryssarna vid deras strandhugg på Gotland detta år.	SvK
1725-26	Faltaket på långhuset lades om.	SvK
1726	Predikstol (dörren numera i GF).	GK, SvK
	Dopfunt (GK anger 1735).	GK, SvK
	Dopfuntslock.	SvK
1735	Predikstolen målades.	GK, SvK
	Dopfunten målades.	SvK
1737	Årtal på alnmåttet på långhusportalen.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1751	Tornspiran reparerades eller nybyggdes av tornbyggaren Johan Mårtensson Suderbys i Gothem (inskrift i äldre spirstock på tornvinden).	SvK, inskr.
1758	Nummertavla.	SvK
1767	Årtal på takstol i långhuset.	Inskr.
1801	Medeltida(?) glasmålningsfönster i koret och långhuset ersattes med nya glasfönster.	SvK
1811	Årtal på klockbocken.	Inskr.
o. 1870	Sockenmagasin av trä uppfört N om kyrkan.	SvK
1875	Trädplanteringen på kyrkogården påbörjad.	SvK
	Kyrkogården besåddes ännu med havre.	SvK
1878	Grindar insattes i N och Ö stigluckorna. Den S stigluckan (”Prästgårdsporten”) ersattes av en grind.	SvK
1889	Invändig restaurering efter förslag av arkitekt Gustaf Lindgren: nytt förhöjt trägolv, läktare (äldre brädvägg mot tornkammaren revs bort), nya bänkar, nytt altarskrank, nytt retabel (efter ritning av G. Lindgren 1888), ny nummertavla, ny dörr till sakramentsskåpet i koret,	
1893	Årtal på klockbocken.	Inskr.
1898-99	Prästgårdens portal mot landsvägen revs.	GK, SvK
1910	Tornhuven nybyggdes lika den äldre d:o.	SvK
1916	Ny kammarorgel.	SvK
1924	Restaurering av Ö stigluckan (”Likporten”), årtal på i konstruktionsvirke.	SvK
1931	Årtal på korets N takfall samt på långhuset.	Inskr.
1953-54	Restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby: Omfattande reparation av tornhuven. Nytt klockdäck och nytt nedre vattendäck. Reparation av fasadputs, kalkavfärgning av fasaderna. Smärre reparationer av yttertaken på kor, långhus och sakristia, samt omläggning av faltaket på kalkboden. Hängrännor på långhuset. Nya fönsterbänkar av kalksten i tornets gluggar. Ny kolonnett i övre NV ljudgluggen. Rivning av läktaren, sänkning av golv. Nya glas i fönstren. Elvärme. Framtagning av muralmålningar (tjuvmjölkningsscenerna samt kvadermålning) av konservator Erik Olsson Sanda, samt kalkning av väggar och valv i kyrkorummet. Målning av bänkar altaruppsats, altartavla m.m. Flyttning av orgel. Nytt skåp i sakristian.	GK
1959	Åskledare.	GF
1961	Elektrisk belysning.	GF
1971	Replik av prästgårdens portal uppförd.	GK
1976	Omläggning av faltaket på sakristians V takfall.	GF
1996-97	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby: Omläggning av faltaken över kor, långhus och sakristia, reparation av långhusets takstolar, omputsning av fasaderna.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1996-97	Ljudgluggarna kompletterades med bleck. Hörnkedjorna foglagades.	
1999	Genomfördes en invändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, entreprenör Byggnadshyttan: Bl.a. rengjordes väggarna och valven, muralmålningarna konserverades, den gamla träskulpturen från Gotlands fornsal konserverades och återfördes till kyrkan. Elsystemet byttes och ett förrådsskrank sattes upp i tornet. Predikstolen, altarskranket och altaruppsatsen samt nummertavlan, bekännelsepallen, dopfuntslocket och en ljuskrona av trä konserverades.	GF
	V kyrkogårdsmuren lades om.	GF
2001	Ett antal gravvårdar konserverade av Stenkultur AB.	GF
	S tornfasadens puts reparerades efter frostskador.	GF
2002	Lysells gravmonument samt 6 andra vårdar konserverades Stenkultur AB.	GF
	Ljushållare monterades i bänkarna.	GF
2003	2 st. gravhällar ställdes upp mot ett förråd S om kyrkan (och konserverades).	GF
	De tre portalerna samt det runda fönstret konserverades av Karl-Gustaf Eliasson, Stenkultur AB. Fönstret med bågar renoveras. Bågarna behandlades med trätjära, tätades med lindrev, en spräckt ruta byttes, fogarna lagades. På långhusportalen finns klotter ”AR 1662”.	GF
2005	Kyrkogårdsgångarnas beläggning ändrades från grus till kalkstenflis.	GF
2006	S tornfasadens puts reparerades ånyo efter frostskada, denna gång enligt ett program upprättat av doktorand Kristin Balksten. Ljudgluggarna kompletterades med bleck, hörnkedjorna i S och V foglagades. Reparation av putsen på de båda stigluckorna.	GF
2010	Takläggning likvagnsbod. Entreprenör Mikael Norberg.	GM
2010	Textilförvaring. Textilskåp, åtgärder i sakristia samt på knäfall, altare och predikstolskläde. Entreprenör, Lotine.	GM
2011	Anläggande av askgravlund.	GM
2013	Konservering av bord. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland, Eva Sandberg.	GM
2014	Konservering samt uppställning av gravvårdar.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsal (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., och Svahnström, G., Gotlands kyrkor. En vägledning, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., och Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
kh	kyrkoherde

Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Strelow H. Nilssön, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:1, 1947 samt tillägget i band IV:6, 1964.
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltad av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten.
  skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan-och bygglagen reglerar avvändning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.
Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.
Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekat som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:
Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864
Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867
Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603
Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684
Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby.
Inventering av inventarierna i Norrlanda 2004 och 2008, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.,
Inventering av Norrlanda kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
Inventering av Norrlanda kyrkogård, utförd 2016 av Gotlands Museum.
Pettersson, A-M. 2001. Arkeologisk förundersökning. Kyrkogården 1:1. Norrlanda socken, Gotland. Gotlands museum dnr: 378/01.
Program för utvändiga reparationsarbeten på Norrlanda kyrka, upprättat 1994 av arkitekt Jan Utas, Visby.
Program för utvändiga reparationsarbeten på Norrlanda kyrka, upprättat 1996 av arkitekt Jan Utas, Visby.
Program för invändiga reparationsarbeten på Norrlanda kyrka, upprättat 1996 av arkitekt Jan Utas, Visby.
Vård- och underhållsplan, Norrlanda kyrka, 2010. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Gotlands runinskrifter, band 2, 1978.
Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
Sveriges Kyrkor, Gotland band IV:1, 1947.
Sveriges Kyrkor, Gotland band IV:6, 1964.
Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
Thunmark-Nylen, L. 1995. Churhyard Finds from Gotland (11th-12th centuries). Ingår i: Jansson, I. (Red.) 1995. Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium Sigtuna, May 1991.
Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Norrlanda sn 1752. Lantmäteristyrelsen H64-1:2.
Laga skiftes karta 1898. Lantmäterimyndigheten 09-nor-45.